چیرۆکنووس بشاریٚ سەگمان لە پەڕەگرافێکی چیرۆکی (سەلاحەدین و ریچاردی شێردل)دا دەڵێ: «سەلاحەدین، ئیسلامیەت د سەر میللەت و نژادیٚ خوە، دسەر تشت رەگرت و قەومیٚ خوە، بژارتە ییٚن مللەتیٚ خوە د رێیا ئیسلامەتییٚ دە ب کوشتن دا و مللەتیٚ عەرەب ب عەسکەرێن کو ژ چیاییٚن کوردستانیٚ دا دهاتن، گهاندە کیشوەرک شاییٚ».

بشاریٚ سەگمان لە پەڕەگرافێکی بچووکی چیرۆکی (شوشا دلان)دا دەڵێ: «ڤێنا، هنگیٚ دەه ساڵی بوو، کیلوپاتریٚ ئەو دیت و عەجباند بوو و ئەوژ خوە رە کربوو نەدیمە. نەدیمەییٚن دن ژیٚ ددەخسین و دناڤ هەڤ دە دگوتن: (ئەڤ کەچک خوەها مەلیکیٚ مەیە. بەتلامیوس هەژ ژنکەکە عەرەب دکر. ڤێنا ژیٚ پەیدا بوویە. بەتلامیوس ژنکا عەرەب کوشت و کەچک ب مروڤەکی خوەرە شاندە دەرڤەیی میسریٚ، قەویتی لیٚ کر کو بەری یا مرناوی کەچک ڤەنە گەرت میسریٚ. مێرک کەچک بروچوو. پشتی دەه سالان بەتلامیوس مر.

کیلۆپاترە بووە مەلیکا میسریٚ. پەیاییٚ بەتلامیوس عەمرو دگەڵ کەچکیٚ یانیٚ ڤیناییٚ ڤەگەڕیا مسریٚ».

جەگەرخوین، جگە لە شیعر بەهرەی خۆی لە چیرۆکنووسیش تاقی کردۆتەوە. چیرۆکێکی نووسیوە بەناوی (بەهرامیٚ گور) و لە (ژ ٣١، ل ٦)دا بڵاوی کردۆتەوە، ناوەڕۆکی چیرۆکەکە بابەتێکی مێژووییە، لەم چیرۆکەدا هاتووە: «رۆژا باڤیٚ بەهرامیٚ گورجانیٚ خوە سپارتە حەبانان و تاجا کیانی ب شون خوە ڤەهەشت، بەهرام خورتەکی بەنگی بوو. تاج دا سەریٚ خوە و ل سەر تەختیٚ شاهانی بیٚ دل ئیشی و سەرگێژی روونیشت، چکو باڤ و باپیرێن ناڤ جوان و جهانگیرێن بیٚ هەمتا وەلاتیٚ فارس کر بوون وەکی گوستیلەکیٚ ئەلماس، بەهرام ب هێسانی و بیٚ دژواری تلیاخوە تێڕە کشاند. ب ناڤیٚ باڤ و کالان چەند سالان ب ڤیٚ ئاوایی وەلاتیٚ فارس خوار».

(کەڤریٚ مووساییٚ ئەحمەد) چیرۆکێکی مێژووییە لە نووسینی (ڕاستە دار)ە و لە (ژ ٣٦، ل ٥)دا بڵاوبۆتەوە. لە پەڕەگرافێکدا هاتووە: «لە وەلاتیٚ شیروان، دبن قەسرا شەبستانیٚ رە، کەڤرەک هەیە، ژیرە (کەڤریٚ موساییٚ ئەحمەد) دبێژن. قەسرا شەبستانیٚ ناڤەکی دن ژی هەیە کەلەها کورماسیٚ، بەری یا (٨٠ - ٩٠) سالی، گاڤا فەرمانا شێروان رابوو، میریٚ وی وەلاتیٚ سەعید بەگ کوڕیٚ سالحیٚ دەلال بوو. سەعید بەگ مێرەکی سەر دەست بوو. شەڕیٚ دەولەتیٚ کر و گەلەک جاران رومی شکێناندن و ب کومێن سوور رەنگیٚ چیاییٚ خوەئی هەشین کریە سوور بەلەک. لیٚ کورمیٚ داریٚ و ناڤ داریٚ دە خوە تەڤدا».

تەکنیک و زمانی چیرۆک:

چیرۆک وەک هونەر، تەکنیکی تایبەتی خۆی هەیە و «تەکنیکی هونەری تا ڕادەیەکی زۆر هونەری چیرۆکنووسین لە هونەرەکانی دی، وەکو وتار و ڕیپۆرتاژ نووسین، جیادەکاتەوە.

دەست کورتی لە تەکنیکەکانی هونەریی، ئاستی چیرۆکەکە لاواز و بیٚ بەها دەکات».[1] وەرچەرخان و بەرەو پێشەوە چوونێکی بەرچاو لە تەکنیکی چیرۆکەکانی هاوار بەدی دەکریٚ «گرنگی و بایەخی ئەم چیرۆکانەی هاوار تەنها لە ڕووی چەندایەتی و ژمارەیانەوە نییە، بەڵکو لە ڕووی تەکنیک و ناوەڕۆک و شێواز و زمانی دەربڕینیشیەوەیە، ئەم چیرۆکانەی هاوار جیاوازییەکی تەواویان لەگەڵ چیرۆکە بڵاوکراوەکانی پێش سەردەمی خۆیان (١٩١٣ - ١٩٣٢) هەیە، تەنانەت چیرۆکی هونەری ئەوتۆیان تێدایە، کە بەنموونەی زۆر بەرز و پڕشنگداری چیرۆکی هونەریی کوردی لە قەڵەم دەدرێن».[2] ئەگەر تەکنیکی یەکەمی چیرۆکی کوردی گێڕانەوەی ئاسایی بیٚ و چیرۆکنووس ڕووداوی چیرۆکەکە بگێڕێتەوە، ئەوا چیرۆکەکانی گۆڤاری هاوار لەم قۆناغە، تەکنیکی تازەی بەکارهێناوە وەکو: دایەلۆک، چیرۆکی (بەر تەڤنا مەهفوریٚ)ی جەلادەت بەدرخان کە مێژووی نووسینەکەی بۆ (١٩٢٧) دەگێڕێتەوە، وەک لە ژێرەوەی نووسراوە، تەکنیکێکی هونەری پێشکەوتووی تێدا بەکارهاتووە. لەبارەی تەکنیکی ئەم چیرۆکە، ئەنوەر محەمەد تاهیر دەڵێ: «چیرۆکەکا درێژە و گەلەک هونەرییە، لو کاویٚ ژ ئالی تەکنیکی ڤە دیٚ هێلێت کو هەر بمینیت ژ چیرۆکێت زیندی».[3]

هەروەها د. حوسێن حەبەش لە ئاستی چیرۆکەکانی هاوار دەدویٚ و دەڵێ: (یەک ژ تەکوزترین چیرۆکێن د هاواریٚ دە بەلاڤ بوویە ل گور دیتنا من چیروکا جەلادەت بەدرخان «بەر تەڤنا مەهفوریٚ)»یە،[4] بەکارهێنانی دایەلۆگ، یەکێکە لە خاڵە هونەرییە بەرزەکانی ئەم چیرۆکە و لە شوێنێکی چیرۆکەکەدا هاتووە: «بەلیٚ، کەفۆ بخوێنە و وەلێت.

- و وەلێت ب فلتینە، ولات ب خەباتا مرۆڤێن خوەندا خەلاس دبە.
- کو خلاس بوو، دیٚ ببە چی؟
- دیٚ ببە ب سەریٚ خوە.
- کو بو سەریٚ خوە؟»

وەک دەبینین دیالۆگ بەکارهاتووە و ناوی پاڵەوانەکانیش نەهاتووە، تەنیا هەر داشێک داندراوە و قسەکە نووسراوە. بەبیٚ ئەوەی بڵیٚ: فلان گوتی، فیسار گوتی...

لە تەکنیکدا نەک هەر تەنیا دیالۆگ بەکارهاتووە، بەڵکو زۆر مۆنۆلۆگیش لە چیرۆکەکانی هاوار بەکارهاتوون. ئەم تەکنیکە لە چیرۆکی (لاوکیٚ من)ی د. کامەران عالی بەدرخان دەکەوێتە بەرچاو، کە لە (ژ ٤، ل ٦)دا بڵاوبۆتەوە. دایکی تاجین کە مێردەکەی پێش پێنج ساڵ لە شەڕێکی نیشتمانیدا

(١) هیمداد حوسێن، ڕۆڵی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی هونەرەکانی ئەدەبی کوردیدا، ل ١٧٣.

(٢) د. فەرهاد پیربال، چیرۆکەکانی گۆڤاری هاوار، گۆڤاری ڕامان، ژمارە (١٤)، ١٩٩٧، ل ٩٤.

(٣) ئەنوەر محەمەد تاهیر، ڕۆڵی گۆڤارا هاوار بۆ پێشخستنا چیرۆکا کوردیا هونەری، گۆڤاری مەتین. ژمارە (٧٥)، نیسانی ١٩٩٨، ل ٤١.

(٤) د. حوسێن حەبەش، ڕاپەڕینا چاندا کوردی ل گۆڤارا هاواریٚ دە. ل ٣٤.

شەهید بوو قسە لەگەڵ خۆیدا دەکات و لەبەر خۆیەوە دەڵێ: «گاڤا کو فەرمانا کوردان رابوو ئەم هێژ نو زەوجی بوون». یەکێکی تر لە تەکنیکە نوێیەکانی چیرۆکەکانی هاوار، بەکارهێنانی ڕاناوی کەسی دووەمی تاکە (تو)، ئەویش هەر لەو چیرۆکەی پێشوودا هاتووە، کە دایکی تاجین لە خەیاڵی خۆیدا لەگەڵ مێردەکەی دەدوێ و دەڵێ: «شەڤەکی تو پڕ درەنگ مایی و گاڤا تو هاتی مال، ددەستێن تەدە تفەنگەکە نوو چەند سەد بەرک هەبوون. دلێ من ترسییا و رەجفی من ژ تەرە ب دەنگەکێ لەرزی گوت:

(گورگین... دیسان چە هەیە؟ تە ل من ب هیڤینا چاڤان و ب کەسەرا دلان مێزە کر، پاشی ب دەنگەکێ خورت ل من ڤەگەراند: داوەت دست پێ دکە».

دەربارەی بەکارهێنانی ڕاناوی کەسی دووەمی تاک، د. فەرهاد پیربال دەڵێ: «بۆ یەکەم جار دەبینین زمانی دووەمی تاک، بۆ گێڕانەوەی چیرۆک لە لای کامەران بەدرخان بەکارهاتووە».(١)

هەر لەم چیرۆکەدا ئەو مۆنۆلۆگەی دایکی تاجین باسی مێردەکەی پێدەکا، کە پێنج ساڵە شەهید بووە. ئەم قسەیە بۆ ڕووداوی چیرۆکەکە دەبێ بە(فلاش باک) و باک گراوندێک بۆ ئەو ڕووداوە. ئەم تەکنیکە هونەرییە بۆ ئەو سەردەمە (١٩٣٢) هەنگاوێکی زۆر تازە بوو. دەربارەی لایەنی هونەریی چیرۆکی د. کامەران عالی بەدرخان، ئەنوەر محەمەد تاهیر دەڵێ: «چیرۆکی دی یا دکتۆر کامەران بەدرخان کو لە (ژ ٢٢، ل ٢) ژ گۆڤارا هاوار بەلاڤ بوویە، دیار دکەت کو وەرار بوون و پێشکەفتنێ د چیرۆکێت ویدا پەیدا دبیت. چیرۆکا (نڤیسەڤان) هەکە ل هاوار ل سالا (١٩٣٣) نەهاتبا بلاڤ کرن، کەسێ پسپۆر ژێ د چیرۆکێ دا باوەڕ نەدکر کو چیرۆکەکا بڤی رەنگی ل وی دەمی بەلاڤ بوویە».(٢)

لەمەوە بۆمان ئاشکرا دەبێ کە زۆر تەکنیکی تازە و نوێ لە ڕێگای چیرۆکەکانی گۆڤاری هاوار بۆ یەکەم جار لە کوردیدا بەکارهاتوون و بوونەتە بناغە و سەرەتا بۆ گەشەپێدانی لایەنی تەکنیکی چیرۆکی کورت.

(١) د. فەرهاد پیربال، چیرۆکەکانی گۆڤاری هاوار، ل ٤٤.

(٢) ئەنوەر محەمەد تاهیر، ڕۆڵی گۆڤاری هاوار...، گۆڤاری (مەتین)، ژمارە (٧٥)، ل ٢٨.

بەشی چوارەم

بابەتەکانی تری ئەدەب لە گۆڤاری هاواردا

ئەدەبی منداڵان:

منداڵی ئەمڕۆ پیاوی سبەینێیە. هەر بۆیە گرنگییەکی زۆر بەپەروەردەی منداڵ دەدرێ تا بۆ سبەینێ کۆمەڵگایەکی پێشکەوتوو دەستەبەر بکرێ. پەروەردەی منداڵان زۆر لایەن دەگرێتەوە و، گەلێ هۆ و پێداویستی هەن بەشداری لە پەروەردەی دروستیی منداڵ دەکەن، یەکێ لەو لایەنە گرنگانە ئەدەبی منداڵانە.

«وێژەی منداڵان؛ لقێکی نوێ و تازە بابەتی گرنگی وێژەیە، خاوەن تایبەتییەکانی خۆیەتی و جیاوازە لەگەڵ ئەدەبی گەورە، هەرچەندە هەردوو وێژەی منداڵان و گەوران لە ڕووی هونەر و دیمەنەوە یەک دەگرنەوە، بەڵام جیاوازییان هەیە لە ڕووی ناوەڕۆکەوە».(١)

ئەدەبی منداڵانی کورد تا ئێستا سیما و تایبەتێتی خۆی وەرنەگرتووە، چونکە لەمێژ نییە بایەخ بەم هونەرە دەدرێ و تا ئێستا دام و دەزگای تایبەت بەپەروەردە و ڕۆشنبیری منداڵان دانەمەزراوە، ئەگەرچی چەند گۆڤارێک هەن بۆ ئەدەبی منداڵان تەرخان کراون، بەڵام هێشتا لە ئاستی پێویستدا نین، چ لەبارەی زۆری و چ لەبارەی دەوریان لە پێگەیاندن و ئاراستەکردنی منداڵان بەگشتی و بەفراوانی، بەپێچەوانەوە داگیرکەرانی کوردستان هەستیان بەگرنگی دەوری منداڵان کردووە، بۆیە هەر زوو هەوڵیان داوە مێشکی منداڵانی کورد بشێوێنن و بەجۆرێ ئاراستەیان بکەن کە لە بەرژەوەندی سیاسەتی شۆڤینی خۆیان بێ و بەپێی توانا دووریان بخەنەوە لە بیروباوەڕ و هەستی نەتەوایەتی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نووسەر و شاعیر و ڕۆشنبیر و زانایانی کورد بەپێی توانا و لە چوارچێوەی هەوڵی تاکە کەسیدا، بایەخیان بەم بابەتە داوە. شاعیر و ڕووناکبیری کورد ئەحمەدی خانی بەپێشەنگی نووسینی بەرهەمی منداڵان دادەندرێ، یەکەم کەسە فەرهەنگی (نوبهار)ی پێشکەش بەمنداڵانی کورد کردووە و بەم چەند دێڕە مەبەستی خۆی لە نووسینی کتێبەکە ڕوون دەکاتەوە:

ڤێک ئێخستن ئەحمەدێ خانی
ناڤێ نوبهارا بچووکان لێ دانی
نەژبو صاحب رەواجان
بەلکە ژ بو بچوکێت کرمانجان

(١) عەبدلسەتار تاهیر شەریف، وێژەی منداڵان، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١١٩)، ئەیلولی ١٩٨٨، ل ٣١.

وەکی ژ قورئانێ خلاص بن
لازمە ل سەوادێ چاڤ ناس بن.(١)

کاک ئەحمەدی شێخ بەنامیلکەی (ئەحمەدی) و لە پاشان پیرەمێرد (١٨٦٧ - ١٩٥٠ز) هاتە مەیدان و ئەویش شوێن پەنجەی بەبابەتی ئەدەبی منداڵانەوە دیارە و چەند سروودێکی بۆ منداڵان نووسیوە، وەکو: (نەشیدی ماتەم)(٢) و (ئێمە کوردین).(٣) و (ئەی کچینە).(٤) پاش ئەوانیش زۆر شاعیری تر سروود و شیعریان بۆ منداڵان نووسیوە.

گۆڤاری هاوار بایەخی زۆری بەئەدەبی منداڵان داوە و خاوەنی گۆڤارەکە خۆی ئاوڕی چاکی لەم لایەنە داوەتەوە و بەشدارییەکی زۆری لەم مەیدانەدا کردووە. لە هەندێ ژمارەی هاواردا ستوونێکی هەبوو بەناوی (ستونا زاروان) کە بۆ منداڵانی تەرخان کرد بوو و شیعری تێدا بڵاو دەکردەوە: بابەتی ئەدەبی منداڵان لە گۆڤاری هاواردا زۆر پەل و پۆدارە، بابەتی سروشتی و کۆمەڵایەتی و نیشتمانپەروەری و ئامۆژگاری گشتی و چەندین بابەتی تری گرتۆتە خۆی. لە بواری نیشتمانپەروەریدا، لە (ژ ٢، ل ٢)دا سروودێک لە ستوونی منداڵان بڵاوبۆتەوە بەناوی (تولا وەلێت) کە ناوی نووسەرەکەی نەنووسراوە، دەڵێ:

وەلات وەلات کانی خوەشی؟
قەوی ئیرو تو نەخوەشی
کانی ئەو کەن کانی گەشی؟
چما هولێ وەک دل ڕەشی؟
چما وسا تو بێ مادی؟(*)
ب کورێ خوەرە خەبەر نادی؟
کول و کوڤان ژ هەر ئالی
لەورا وەلات وەر دنالی.

وەکو لە ژێرەوەی نووسراوە، مێژووی نووسینی ئەم سرووده بۆ (٧)ی تەمووزی (١٩٣١) (شام) دەگەڕێتەوە. ئەم سرووده بەکێشێکی سووک نووسراوە «ب ئاوایەکی جوان کو بچیک بشێت ژ بەر بکت

(١) سادق بەهائەدین ئامێدی، نوبهارا سەیدایێ مەزن، ئەحمەدێ خانی، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩، ل ٢٩.

(٢) پیرەمێرد (دیوان)، کۆکردنەوە و ساغکردنەوەی فائق هۆشیار (و هی تر)، مطبعە الزمان، بەغدا، ١٩٩٠، ل ٣٢٤.

(٣) هەمان سەرچاوە، ل ٢٦٧.

(٤) هەمان سەرچاوە، ل ٢٦٣.

(*) ماد = میزاج

ئو حەژ وەلاتێ خۆ بکت ئوخۆ بۆ پاشەڕۆژێ ئەیفەز (حازر) بکت».(١) وەنەبێ ئەدەبی منداڵان هەر بابەتی نیشتمانی بووبێ لە هاوار، بەڵکو دیاردەی سروشتی بەشێوەی شیعر و بەشێوازێکی سادە و ساکار نووسراوە. لە (ژ ١، ل ٤)دا، سروودێک لە (ستوونی زاروان) بڵاوکراوەتەوە بەناوی (بوهار)، ئەویش بەکێشێکی سووک نووسراوە بۆ ئەوەی منداڵ بتوانن لەبەری بکەن:

بوهارە، نوه بوهارە
تەبییەت گش ل کارە
چ هەیا دەدان چ حالە
هەر تشت زەندی ڕەوالە
بوهارە ئەڤ بوهارە
تەبییەت گش ل کارە

لە سەراپای ئەم سروودەدا، کە ئەمەی ئێرە کۆپلەی یەکەمیەتی، نووسەرەکە بەوردی ئەو گۆڕانانە دەخاتە بەرچاو کە لە وەرزی بەهاردا بەسەر سروشت دادێن و بەشێوەیەکی زانستی بۆ منداڵانی ڕوون دەکاتەوە. هەر لە ستوونی منداڵاندا، لە (ژ ٣، ل ٢) سروودێکی تر دەربارەی دیاردەی شەو و ڕۆژ بڵاوکراوەتەوە. باسی ئەوە دەکات کە ڕۆژئاوا دەبێت و ئەستێرە و مانگ دەردەکەون:

شەڤە شەڤە روژ چوو ئاڤا
هنگوورێ(*)رە جهێ خوەدا
روژ سافری کەت ل دوران
سورنگا وێ مال بوران
ل شونا خوە ڤالا نەهشت
هێڤ و ستێرک شاندن ژ پشت

د. کامەران عالی بەدرخان لە شیعرێکی تریدا کە بەناوی (پەهیزە) و لە (ژ ١٣، ل ٢)دا بڵاوکراوەتەوە، باسی دیاردە و دیمەنی سروشت دەکا و ئەو گۆڕانکارییانە پێشان دەدا کە لە وەرزی پایزدا بەسەر سروشتدا دێن، دەڵێ:

پەهیزە دل پەهیزە
دنێ تاری ب زیزە
پەلێن داران گرینن
جەندە کێن وان برینن

(١) د. بەدرخان سندی، مللینی یا گوڤارا هاوار، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٣٣)، ١٩٩٤، ل ٢٩.

(*) هنگوور: بوولێل، زەردەپەڕ (الغسق بعد الغروب)

گول نە خوینە ب خوینە
وەک برینا هەڤینە
پەلێن داران ل دەشتێ
قەی عەسکەرێن شکەستێ

شاعیر وەسفی پاییز دەکا، کە لەو وەرزەدا گەڵای دار هەڵدەوەرن و پەلوپۆی داران دەشکێ و وەکو لەشکری شکا و پەرشوبڵاو دەبێتەوە.

ئوسمان سەبری وەکو شاعیرێکی کورد بەشداری ئەدەبی منداڵانی کردووە. سێ پارچە شیعری بەناوی (دبستانە)، (بهار)، (تەفدیرا مشکان) لە (ژ ٤٩، ل ٧)دا بڵاوکردۆتەوە. لە شیعری دبستاندا دەڵێ:

دەسپێک ب ناڤێ یەزدان
ئەڤە دچم دبستان
دڤێ ئیدی بخوینم
بو زاستیێ ببینم
دا هەر تشتی بزانم
هەیا کوپێ بکانم
بەری ڤی یا گەلێ من
نەزان ما بوون مێر و ژن.

گۆڤاری هاوار نەبەس شیعر و سروودی منداڵانی بڵاوکردۆتەوە، بەڵکو چیرۆکی منداڵانیشی بڵاوکردۆتەوە، لە (ژ ٣٠، ل ١٣)دا نووسەرێک بەنازناوی (دەرکەتیکی دێرسمی) کە بەلای (فرات جەوەری)ەوە[(١)] ئەمە نورەدین زازایە، چیرۆکێکی بڵاوکردۆتەوە، بەناوی (کوردیەکن) و لە ژێر ناونیشانەکەیەوە نووسیویە «شاگردێن سنفەکێ وەک زاروێین مالەکێنە»، هەروەها نووسیویەتی «ژ بو بچوکێن کوردان» واتە بۆ منداڵانی کورد. نورەدین زازا لەم چیرۆکەدا باسی واقیعی ئەو سەردەمەی کوردستان دەکا و ناوەڕۆکی چیرۆکەکە ئەوەیە، کە کوڕە کوردێک لە شاری مووش ئاوارە دەبێ و دەچێتە شاری جزیرە، لەوێ دەچێتە قوتابخانە، مامۆستا قوتابییەکی تر هان دەدا بۆ ئەوەی یارمەتی ئەو قوتابییە ئاوارە و تازە هاتووە بدەن، پێیان دەڵێ: «زاروێین من، دڤێ هون ئیرو پر کێف خوەش بن! نهو ژوەرە ژ کوردێن ژورین هەڤالەک تێ. ئەو ل مووشێ هاتییە دنێ، ل جییەکی دوور، ژ کەناری باکورێ کوردستانێ، قەدرێ وێ بگرن، ژ بەرکو ئەڤ کوڕێ جییەکی کوردستانێیە کو ژ ملەت رە مروڤێن ب ناڤ و دەنگ، خەباتکارێن باش و، لەشکرێن هێژا ب خوەدی کرنە و ئیرو ژی دکە.

(١) فرات جەوەری، نورەدین زازا و چیرۆکنڤیسکاری یا وی، گۆڤاری بەربانگک، ژمارە (٧٦)، ئابی ١٩٩١، ل ٢٣. (لاتینی)

هەژی وی بکەن کورێن من! دا کو ئەو غەریبیا خوە نەینە بیرا خوە. دابزانە کو زاروکەکی کورد ل هەر دبستانا کورد و ل هەر دەرێ کوردستانێ ژ خوەرە زوو هەڤالان و بران پێدا دکە».

ئنجا مامۆستا لەسەر نەخشەی کوردستان جێگای شاری مووش دەستنیشان دەکات و پێشانی قوتابیانی دەدا. پاشان داوا لە زیرەکترین قوتابی پۆلەکە دەکا کە بەناوی هاوڕێکانی بەخێرهاتنی ئەو قوتابییە نوێیە بکەن. هەموو قوتابییەکان پێکەوە لە شادی و خۆشیدا چەپڵە لێدەدەن، لە کۆتایی چیرۆکەکەدا هاتووە. «کورکەکی ژ سلێمانیێ ژێرە رەسمێ سەرایا سلێمانی شاند، من بالا خوە دا، ئالا رەنگین سەررە پێل ددا و دچرسی»، واتە: کوڕێکی خەڵکی سلێمانی وێنەی سەرای سلێمانی پێشکەش بەو قوتابییە کرد و کە سەیری وێنەکەم کرد ئاڵای ڕەنگینی کوردستان لەسەر سەرایەکە زۆر بەرز و گەشاوە دیار بوو. هەر نورەدین زازا، لە (ژ ٣٢، ل ٢)دا چیرۆکێکی بەناوی (شیرەتێن ئەحمەدێ خانی) بڵاوکردۆتەوە. لە چیرۆکەکەدا هاتووە، کە ڕۆژێک ئەحمەدی خانی شەست منداڵی کوڕ و کچی کوردی بردە ماڵی خۆیان و داوەتی کردن. پاش تەواو بوونی خواردن ئەحمەدی خانی لەناویان دانیشت و ئامۆژگاری کردن و گوتی: «هون بچوکن، هون گەشن، بێ دەرد و غەم دلە یزن و دکەڤن، ئەڤ دەما دل خوشییێیە، ئەگەر هون د خوازن هەر گاڤ بەختیار بن و تو جاران پڕ بەدبەخت نەبن ل دو تشتان بگەرن: هەژ کرن و خەبات. کی هەژی وە دکە هەژی وی بکن.

ئیرو هەژی مەرڤێن خوە بکن، هەژی دیا خوە، هەژی باڤێ خوە بکن، هەژی هەڤالێن خوە بکن، بشترە هونێ هینی هەژ کرنا دی یامە گشان کوردستانێ بن». نووسەر چەندین ئامۆژگاری تری لەسەر زاری ئەحمەدی خانی پێشکەش بەمنداڵانی کوردستان کردووە.

هەر لە بواری چیرۆکدا، پێویستە ئاماژە بەوە بکرێ کە چەندین چیرۆک لەسەر زمانی گیانداران (فابل) لەسەر لاپەڕەکانی هاوار بڵاوکراونەتەوە. دیارە پاڵەوانی ئەم جۆرە چیرۆکانە ئاژەڵن و زیاتر لەگەڵ سروشتی دەروونی منداڵان دەگونجێن، بۆیە ئەم جۆرە چیرۆکانە دەچنە خانەی چیرۆکی منداڵانیشەوە. لە گۆڤاری هاواردا، وەنەبێ هەر تەنیا شیعر و چیرۆک لە بواری ئەدەبی منداڵان بڵاوکرابنەوە، بەڵکو هەندێ هونەری تری پەخشانی کوردیش بۆ منداڵان نووسراون، وەکو نامە. لە گۆڤاری هاواردا دوو جۆرە نامەی منداڵان بەدی دەکرێن: نامەی لە منداڵانەوە و، نامە بۆ منداڵان. لە (ژ ٨، ل ٥)دا منداڵێکی تەمەن (١٣)ساڵی بەناوی وەجدی جەمیل پاشا نامەیەکی لە ژێر ناوی (هاوارەک) بۆ خاوەنی هاوار ناردووە، گلەیی لەوە دەکات کە هەر چەندە منداڵە و دەچێتە قوتابخانە، بەڵام داخی ئەوەیە بەزمانی کوردی ناخوێنێ، بەڵکو بەزمانی بێگانە دەخوێنێ، لە شوێنێکی نامەکەدا هاتووە: «ئاپو، تو نزانی هاوار ب مە چ قاس خوەشە، چ قاس دەلال و بەهایە. تو نزانی چرا ئاپۆ؟ ژ لەورا کو ئەڤ سێ چار سالن ئەز ددبستانا بیانیان دە دخوینم، هین ئەز ب خوە نەحسیابوم لێ ئەڤ هاوارا دل شەوات ئەز دین کرم. شەڤ و روژ دخوینم، بەندێن وێ ژ بەر دکم و، دیسان ژێ تێر نابم. ئەز و هەڤالێن خوە ئەم د ناڤ هەڤ دا شێورین. بەلێ هەرچی کو ب زمانێ مەهاتە نڤیساندن ژ مەرا هێسانییە، خوەندنا وێ ب کێفە. کو مە ئەو جارەکێ خوەند ئێدی ژ بیرا مە ناچە ماژ بونا هەر کەسی ژی نە وسانە. هەرێ زمانێ هەر

کەسی ژێرە شیرین و هێسانییە».

جۆری دووەم ئەو نامەیە کە ئاراستەی منداڵان دەکرێ. مەرجە لە نووسینی ئەم جۆرە نامەیە هەست و سۆز و باری دەروونی منداڵ ڕەچاو بکرێ و، بەشێوەیەکی وەها بنووسرێ کە لەگەڵ ئاستی بیرکردنەوە و باری دەروونی و حەز و ئارەزووی منداڵ بگونجێ و، کاریگەرییەکی باشی لەسەر بکات. جەلادەت بەدرخان دوو نامەی بۆ کچ و کوڕی خۆی (سینەم و جەمشید) نووسیوە، کە ئەوساکە لە بیروت بوون. نامەی یەکەم لە ڕۆژی (١٢)ی نیسانی (١٩٤٢) لە (ژ ٤٤، ل ٣)دا بلاوبۆتەوە و نامەی دووەم مێژووی نووسینی لەسەر نییە، لە (ژ ٤٨، ل ٢)دا بلاوکراوەتەوە. لە نامەی یەکەمدا دەڵێ: «زارونۆ! ئەڤ بونە دەه پانزە روژ وە تەرکا مالا باڤێ خوەدا و هون چونە بێروتێ نک مامێ خوە. باوەر بکن ئێدی وەختە کو ئەم ل سەر ڤێ چوینێ هنەک خەبەر بدن، بڤێ نەڤێ هون ژێ هونێ بخوازن بزانن دپەی وەرە و بێی وە دەرگەهێ مالا باڤێ وە چاوان دخویە و د پەرگارا مالا وە دە چ هاتییە گوهەرتن و ئەڤ چاوان گوهێربیە و بڤێ گوهارتنێ گەلو ئەم رازینە، ئان ئەم بێری یا وەختێ بەرێ، وەختێ کوهون ل مال بوون، دکن».

جەلادەت بەدرخان لە نامەی دووەمدا، باسی کۆچەر و کوێستان بۆ منداڵەکانی خۆی دەکات. نامەکە زۆر دوور و درێژە، لە پێشەکییەکەدا هاتووە:

«ژ جەمشید و سینەم خانێ رە، یێن کو بەرێ خوە دانە زوزانان و ئێرو د هاڤینگەها زەبەدانێ دەنە. زارونو! دیاوە، هورو مورێن وە ددان هەڤ، هون کار دبون. مە ژ وەرە گوت بوو کو هونێ هەرن زەبەدانێ. وە ژ من پرسی: زەبەدانێ چییە؟ ئەو ژی وەک باژارێ شامێیە؟ من ژوەرە گوت بوو، نو زەبەدانێ نە باژارە، زەبەدانێ زوزانە، هاڤینگەهە. وە دیسان پرسی: ما زوزان چییە؟ منێ ژوە رە بدایا زانین، لێ نزانم چ کەتە ناڤێ و شتە خالی یا مە هاتە برین. نهو گوه بدن، ئەزێ ژ وەرە دستونێن. هاوارێ دە بێژم زوزان چییە؟...» نامەکە درێژە و نووسەر پێدادەچێ باسی زوزان بۆ ڕۆڵەکانی دەکات.

لێکۆڵینەوەی ئەدەبی:

لێکۆڵینەوەی ئەدەبی لە کوردیدا درەنگ دەستی پێکردووە. یەکەمین بەرهەم وەکو کتێبێکی سەربەخۆ دەربارەی ئەدەبی کوردی بەزمانی کوردی نووسرا بێ (ئەنجومەنی ئەدیبان)ی ئەمین فەیزییە کە ساڵی (١٩٢٠) لە ئەستەنبوڵ چاپ بووە، «گرنگی و بێ هاوتایی ئەم کارە لەوەدایە کە یەکەم: بۆ دەست پێکردنی نووسینەوەی مێژووی ئەدەبیاتی کوردی ئێجگار سوودبەخش بووە،

دووەم: لەم هەنگاوەدا ئەمین فەیزی بەگ هاوشانی نەبووە لەو سەردەمەدا».[١] دووەم بەرهەم لەم بوارەدا (کۆمەڵە شیعری شاعیرانی کوردە)[٢] لە نووسینی عبدالکریم هەکزی کە ساڵی (١٩٣٨) لە

(١) ئەمین فەیزی بەگ، ئەنجومەنی ئەدیبان، تۆژینەوەی لیژنەی وێژە و کەلەپوور، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٣، ل ٥.

(٢) د. معروف خزنەدار، موجز تاریخ الادب الکردي المعاصر، ترجمة د. عبدالحمید شیخو، بیروت، ص ٩.

بەغدا چاپکراوە. دەستنیشانکردنی ئەم دوو بەرهەمە ئەوە ناگەیەنێ کە هیچ کاری تر نەکرا بێ، بەڵکو ڕۆژنامەگەریی کوردی لە پێش ئەوانیش دەوری خۆی لە بواری لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا بینیوە. یەکێ لەو گۆڤارانەی کە دەوری دیار و بەرچاوی خۆی هەبووە لە گەشەپێدانی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی گۆڤاری هاوارە. هەڤند سوری کە نووسەرێکی ئەم گۆڤارەیە لێکۆڵینەوەیەکی ئەدەبی بەزنجیرە لە ژمارەکانی (٥ - ٧ - ٨)دا بلاوکردۆتەوە. نووسینەکەی تێکەڵە لە تیوری ئەدەب و مێژووی ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبی. چەند تێبینییەکی بچووکیشی تێدایە بۆنی ڕەخنەی ئەدەبی بەراوردی لێ دێ. لەبارەی پێناسەی ئەدەب، هەڤند سوری لە (ژ ٥، ل ١)دا دەڵێ: «ئەدەبیات پێکهێنان و گوتنی مێشک و فیکری ئینسانە بەچەشنێکی جوان و خۆش و صاف کە تەئسیر بکات لەسەر ئینسان، ئایا ئینسان غەمگین و دڵتەنگ دەکات یان فەرەحناک و دڵخۆش و کێفداری دەکات. ئەدەبیات ئەو شتانەیە کە لە دڵی ئینسان گرد دەبێتەوە و دێت و دەچێت و دەری دەکاتە دەرەوە و دەیلێت بەزمانێکی شیرین و جوان».

لەبارەی گرنگی ئەدەب و پەیوەندی بەژیانەوە، پشت بەڕایەکی عەباس مەحموود عەقاد دەبەستێ کە دەڵێ: «ژیان چییە و ئەدەبیات چییە؟ دوو شتی لە یەک شت دروستکراون و بەیەک دەزوو چێنراون و لە یەک کارخانە دەرچوونە، لەمەوپێش خەڵک پێی نەدەویست کە بۆیان ئیسپات بکەن کە ئەدەبیات بەبێ ژیان پێک نایێت، بەلام ئێستاکە زۆر پێویستیانە کە بۆیان ئیسپات بکرێت کە ژیان بەبێ ئەدەبیات نابێت». ئەم پێناسە و بۆچوونەی هەڤند سوری هەرچەندە بۆ ئەمڕۆ شتێکی سادە و ساکارە، بەلام ئەوسا (١٩٣٢) هەنگاوێکی گرنگ بوو لە دارشتنی تیوری ئەدەبی.

لە (ژ ٧، ل ٣)دا هەڤند سوری درێژە بەلێکۆڵینەوەکەی دەدات و دێتە سەر باسی مێژووی ئەدەب و قۆناغەکانی و پەیدا بوونی هونەرەکان دیار دەکات. ئەدەبی یۆنانی دەکا بەبەردی بناغە و، ئەدەب بەو هەڵدەسەنگێنی و دەڵێ: «بەڵێ، ئەدەبیاتی کوردی لە زەمانی کۆنی پێشوودا (گۆرانی) بوو. کوردانی زەمانی پێشوو فکر و مێشکی خۆیان، ئاواتی دڵیان، هەموو بەهەڵبەست ڕێکخستووە و دەستیان کردووەتە بێژین و گوتنی ئەو هەڵبەستانە بەگۆرانی، کوردانی پێشوو - هەر وەکو بەشێک لە کوردانی ئیمرۆش - ئاواتی دڵی خۆیان بەهەڵبەست داناوە و، ئەو هەڵبەستانەیان بەگۆرانی گوتوە، لە دامەنی چیاکان، یان لەسەر ڕووباران، یان لەسەر کانی و سەرچاوەکان بەبلوور یان بەشمشاڵ ئەو هەڵبەستانەیان گوتوە. ئینجا نەختە نەختە ئەمە سەرکەوتووە... دەستیان کردووە بەرێکخستنی ئەو شتانە، ئەحوالی ئەو پیاوە بڵندانە بەچەند هەڵبەستێکی چیرۆکیی دوور و درێژ... هەر بەو چەشنە ئەدەبیاتی کوردی لە پایەی گۆرانییەوە سەرکەوت بۆ پایەی چیرۆک و، کوردەکان دەستیان کردە دانانی هەڵبەستی چیرۆکی یان ڕێکخستنی چیرۆکی خۆیان بەشکلی هەڵبەست».

پاشان هۆی پەیدا بوونی ئەدەبی کۆمێدی بەمەدەنیەت - شارستانییەت - دەبەستێتەوە و هۆی نەبوونیشی لەناو کورد هەر بۆ ئەوە دەباتەوە کە هێشتا هەتاوی مەدەنیەت کوردستانی ڕووناک نەکردۆتەوە: «ئەدەبیاتی کۆمێدی بەستراوە بەقەومە بڵندە موتەمەدینەکانەوە و زۆر پێویستی مەدەنییەتە و چونکە هێشتا هەتاکو ئێستاکە بەتەواوەتی پرۆشکەی هەتاوی مەدەنیەت وڵاتی کوردستانی ڕووناک

نەکردۆتەوە و، شاران و دێهاتی کوردستانیان بەبەرگی جوانی مەدەنیەت نەڕازاوەتەوە، لەبەر ئەوە ئەدەبیاتی کۆمێدی لە کوردستاندا دەرنەکەوتووە و ئەدەبیاتی کوردی هێشتا نەگەیشتووەتە پایەی سێیەم». بەم جۆرە هەڤند سوری باوەڕی بەگەشەسەندن و پەرەسەندن و یەک لە دوای یەک هاتنی ژانرەکان هەیە، ئەوەیە یەکەم جار شیعری گۆرانی، ئینجا چیرۆکی شیعری و پاشان کۆمێدی دەرکەوتووە. هەڤند گەشەسەندنی ئەدەبیات بەگشتی بەمەدەنیەت دەبەستێتەوە، تا مەدەنیەت زیاتر پێش بکەوێ ئەدەب زیاتر دەبووژێتەوە و گەشە دەکا، «هەرچەندە مەدەنیەت لە کوردستاندا بڵاو بێتەوە، ئەوەندە ئەدەبیاتی کوردی سەردەکەوێت و بەرز دەبێت».

ئینجا بەلای ئەدەبی بەراوردەوە دەچێ و لە ڕێی مەم و زینەوە دەیەوێ بچێتە ئەو مەیدانەوە و دەپرسێ: «ئایا هەڵبەستی چیرۆکی (مەم و زین) چ فەرقێکی هەیە لەگەڵ هەڵبەستی چیرۆکی یۆنانی کۆن (ئیلیادا)؟ ئایا ئەو هەڵبەستانی چیرۆکی کە ئیمرۆ لە ئەوروپا دەیبینین چی فەرقێکی هەیە لەگەڵ هەڵبەست و چیرۆکی ئیمرۆ کە لە کوردستاندا بڵاوبۆتەوە؟...» پاشان بۆ نموونە؛ هەڵبەستی چیرۆکی (شیعری لەشکری) نووسیوە کە لە ناوچەی سۆران بەناوبانگە...

لە (ژ ٧، ل ٤)دا وتارێک لە ژێر ناوی (جەواب نامە)دا بڵاوکراوەتەوە. ئەم وتارە وەڵامە بۆ وتارێکی ڕەخنەیی، کە لە ژمارە (٢٤)ی گۆڤاری زاری کرمانجی بڵاوکرابووەوە و ڕەخنەی لە شیعرێکی (حلیم رفقی).(*) کە نووسەری (جەواب نامە)یە، گرتبوو. بەڵام بۆچی ئەم جەواب نامە لە گۆڤاری زاری کرمانجی بڵاوکراوەتەوە؟ نازانم. حلیم رفقی لە لایەکی جەواب نامەکەیدا دەڵێ: «مەقالەیەک کە حەوت ساڵ لەمەوپێش لە تەنقیدی شیعرێکدا لە دەفتەری خاطیراتی خۆتا نووسیوتە ئیمرۆ ئەیخەیتە ساحەی ئینتیشارەوە و لە جەریدەی زاری کرمانجی عەرزی خوێندەوارانی ئەکەی... هەرچەندە تەنقیدەکەت بەڕاستی مەعقوول و مەقبولە بەڵام ئەگەر عاجز نەبی دەڵێم کە بۆ نەشری ئەو تەنقیدە لە ئینتخابی زەماندا ئیصابەتت نەکردووە، چونکی تەنقیدی فیعلێک ئوصولەن یا لە وەختی کردنی ئەو فیعلەدا و یا لە عاقیبەوە دەکرێت، ئەگەر وا نەبووایە تەئریخ بۆ ئێمە نەدەبوو بەدروسی عیبرەت، ثانیەن تەنقیدێک ئەبێ تەوجیهی هەدەفێکی موعەیەن بکرێ. ئەگەر وانەبێ بێ عەکسی صەدا ئەمێنێتەوە».

دیارە حلیم رفقی ڕای وایە دەبێ هەموو ڕەخنەیەک (تەنقید)، لە کاتی خۆی و بەئامانجی خۆی بکرێ ئەگەر نا سەرکەوتوو نابێ.

کێش وەکو لایەنێکی گرنگی شیعر لە کوردیدا لە زووەوە ئاوڕی لێ دراوەتەوە، کۆنترین لێکۆڵینەوە لەم بوارەدا بۆ (نوبهار)ی خانی دەگەڕێتەوە و ئینجا (ئی. بی. سۆن لە کتێبی (ڕێزمانی کوردی)دا... قسە لە کێشی شیعری کوردی دەکا).(١) دیسان هەر دەربارەی کێشی شیعر، شێخ نوری شێخ ساڵح لە ڕۆژنامەی (ژیان)ی ساڵی (١٩٢٦ - ١٩٢٧)دا زنجیرە وتارێکی لە ژێر ناوی (ئەدەبیاتی کوردی)دا

(*) لەوە دەکا (حلیم رفقی) هەڵگەڕاوەی ناوی (ڕەفیق حلمی) بێ.

(١) عەزیز گەردی، کێشی شیعری کوردی، هەولێر، ١٩٩٩، ل ١٩.

نووسیوە و چەند ئەڵقەیەکی بۆ باسی کێشی شیعر تەرخان کردووە.(١)

گۆڤاری هاوار ئاوڕی لەم بوارەش داوەتەوە و جەگەرخوین لە (ژ ٢٢، ل ١)دا لێکۆڵینەوەیەکی لە ژێر ناوی (هەسپێن خوەشخوانێن کوردی) نووسیوە و باسی کێشی بڕگەیی ڕەسەنی خۆماڵی کوردی دەکات، چوار جۆرە کێش دەستنیشان دەکات و لەباتی وشەی کێش (دەریا، بەحر) وشەی (هەسپ) بەکاردێنێ. چوار کێشەکە (هەسپەکە) ئەمانەن:

(چەلەنگ، لاغر، سڤک، ڕەوان)، دەڵێ: «هەسپێ چەلەنگ دوو گاڤان داڤێژە. هەر گاڤەکی پێنج موڤک هەنە) لێرە ئەم زاراوانە دەکەونە بەرچاو = هەسپ = کێش، چەلەنگ = جۆرێکە لە کێش، گاڤ = هەنگاو = پێ = تفعیلە، موڤک = بڕگە، مەقتەع»، جەگەرخوین ئەم نموونەی خوارەوەی بۆ هەسپی چەلەنگ داوە:

گاڤا پێشی: گاڤا پاشی:

ئەزو دەلالێ/ چوونە قرشکا

موڤک/ ئە ز - و - دە - لا - لێ // چو - نە - قر - ش - کا

١ . ٢ ٣ ٤ ٥ //١ ٢ ٣ ٤ ٥

تێبینی: لە گاڤا پێشیدا دوو بڕگەی پێشەوە بەم جۆرە دابەش بن باشترە ئە - زو.

- ئێ لاغر دوگاڤان دا ڤێرە، هەر گاڤەکێ شەش موڤک تێ دەهەنە:

گاڤا پێشی: گاڤا پاشی:

بشار و نەماوو دورا گوند گریاوو

موڤک/ ب - شا - رو - نە - ما - وو// دو - را - گوند - گر - یا - وو

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ //١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦

- هەسپێ سڤک دو گاڤان داڤێژە. هەر گاڤەکی حەفت موڤک تێ دەهەنە:

گاڤا پێشی: گاڤا پاشی:

زەکو زەکو زەینەبێ هات کاروانێ حەلەبێ

موڤک/ زە - کو - زە - کو - زەی - نە - بێ// هات - کار - وا - نێ - حە - لە - بێ

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧

هەسپێ ڕەوان دوگاڤان داڤێژە. هەر گاڤەکی هەشت موڤک تێ دەهەنە:

گاڤا پێشی: گاڤا پاشی:

(١) د. کامل بەسیر، شێخ نوری شێخ ساڵح لە کۆڕی ڕەخنەسازی کوردیدا، بەغدا، ١٩٨٠، ل ٣٣ - ٤٢.

بەژنا زراڤ شڤا زێڕو   پوز ب قولی خزێم تیرو

موڤک/ بەژ - نا - ز - راڤ - ش - ڤا - زێ - ڕۆ// پوز - ب - قو - لی - خ - زێم - تێ - رو

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨ ١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦ ٧ ٨

جەگەرخوین لە لێکۆڵینەوەیەکدا ئاماژە بۆ خاڵێک دەکا کە پێویستی بەلێ وردبوونەوە هەیە. ئەو ڕای وایە هەسپێ چەلەنگ و هەسپێ لاغر (دە بڕگەیی و دوانزە بڕگەیی) لە شیعری کوردیدا کەم بەکاردێن و هەسپێ سڤک و هەسپێ ڕەوان (چواردە بڕگەیی و شانزە بڕگەیی) زۆر بەکاردێن. چونکە ئەوەی تا ئێستا ساغ بۆتەوە لە کێشی خۆماڵی کوردیدا کێشی دە بڕگەیی لە هەموویان زیاتر بەکاردێت، تەنانەت گۆران بەکێشی نەتەوەیی کوردی داناوە.(١)

هەر لە بواری لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا جەلادەت بەدرخان بەنازناوی هەرەکۆل ئازیزان لە (ژ ٣٣، ل ٦)دا لێکۆڵینەوەیەکی دەربارەی ژیانی شاعیرانی کلاسیکی کوردی لە ژێر ناوی (کلاسیکێن مە ئان شاعر و ئەدیبێن مەئێن کەڤن) بڵاوکردۆتەوە. لە دەستپێکی باسەکەدا پێناسەی کلاسیک دەکات دەڵێ: «لێ بەرێ ئەولێ دڤێت ئەم ل بێژەیا (کلاسیک)ی هور بن. ژ بەر کو ئەڤ بێژە ب مە نە ناسە، د ئەدەبیاتا مللەتێن ئەوروپایی دە هەیامەک هەیە ژێرە هەیاما کلاسیکان دبێژن. ئەو هەیاما کوتێ دە شاعر و ئەدیبێن کلاسیک رابوونە.

ژوان ئەدیب و شاعران ب خوە ژی کلاسیک دبێژن. ئەوان ئەدیبێن ها تەقلیدی ئەدیب و شاعرێن یۆنان و لاتینی دکرن و ل گورا ئوصول و قاعدەیێن وان دنڤیساندن. گەلەک بالا خوە ددان وان ئوصول و قاعیدان، یان گەلەک ئوصول و شکلپەرەست بوون. ژ ئەدەبیاتێ پێڤە هەر تشتێ رە کو دوەختێ کەڤن دەو ب ئوصولەکە بژارتە هاتە چێکرن کلاسیک دبێژن».

ئینجا لەبارەی ئەو سەرچاوانەی زانیاری لەسەر شاعیرە کلاسیکییەکان لێ وەرگرتوون دەڵێ: «دڤێ بابەتێ دە، ددەستێن مەدە تو وەسیقە نینن. تشتێن کو ئەز پێ دزانم، من پری وان ژ شێخی رەحمەتی، عەبدولڕەحمانێ گارسی بهیستینە. ژ ملێ دن دکتێبا کورد زانێ ئورس ئەلەکساندر ژاباڤە دەرحەقێ ئەدەبیاتا کوردی هن نوت هەنە. ژابا ژ مەلاکی کورمانج رە دحەقێ ئەدەبیاتا مەدە بەندەک دابو نڤیساندن».

دیارە مەبەست لەو مەلایە، مەلا مەحموودی بایەزیدییە. جەلادەت بەدرخان ڕەخنەی لە هەندێ لەو زانیارییانە گرتووە کە مەلا بەژابای داوە لەبارەی ژیانی هەندێ شاعیرەوە. دەڵێ: «ئەوی مەلایێ د بەندا خوەدە قالا تاریخا بوون و وەفاتا هەر شاعری ژی کرییە. لێ وەر دخویە کو مەلا دڤان تاریخان دا شاشە. مەلێ ئەو بێی کو ب راستی یا وان بزانە، ژبەر خوە دە و تەخمین گوتنە ول هەڤ سوار کرنە».

نووسەر لەسەر لاپەڕەکانی هاواردا باسی ژیان و بەرهەمی (٢٦) شاعیری کلاسیکی کوردی کردووە و نموونەی شیعری بۆ هەندێکیان هێناوە. شاعیرەکان ئەمانەن: عەلی حەریری، مەلایێ جزیری، فەقەهێ

(١) گۆران: ئەو کێشە بڕگەییانەی ئێستا باون، ژین، ژمارە (٢) ٢٧ /٥/ ١٩٧١.

تەیران، مەلایێ باتە، ئاغایێ بێداری، ئەحمەدێ خانی، سمایلێ بایەزیدی، شەرەفخان، مرادخان، سیەهپوش، ئاغایوک، مەولانا خالید، مەلا یەحیایێ مزووری، مەلا خەلیلێ سێرتی، شێخ عەبدولقادرێ گەیلانی، حاجی فەتاحێ هەزرویی، شێخ محەمەد هادی، شێخ عەبدلڕەحمانێ تاخێ، نالی، شێخ ڕەزا، حاجی قادری کۆیی، شێخ نورەدینی بریفکی، عەبدلڕەحمانێ ئاختەبی، عەلی تەرەماخی، مەلا یونسێ ئەرقەتینی، مەلایێ ئەرواسێ.

جەلادەت بەدرخان لە کۆتایی لێکۆڵینەوەکەیدا باسی کتێبێک دەکات و دەڵێ: «د ڤێ پاشیێ کتێبەک کچک کەتییە دەستێن من. کتێبەکە مەوزون. تێدە قالا حسابێ کرنە. ئەڤن چەند بەیتێن وێ:

نەهـ جاران نەهـ ب خوە حسێب کە ب تەمام
هەشتێ و یەکن، تو بزان، یا ئەز خولام
هەشتت جاران چارچەندن ئەیا شیرین برا
ئەو سیهـ و دوونە هەرچی زێدە ژ تەرە
حەفت جاران پێنج چەندن ئەیا تفلێ بچووک
ئەو سیهـ و پێنجن دا کو پێ نەبی خودوک»

ئاماژە بەوەش دەکا کە لە کۆتایی کتێبەکەدا شەرحێک بەعەرەبی هەیە. بەپێی ئەو شەرحە نووسەری کتێبەکە ساڵی (١٣٤٥)ی ڕۆمی کتێبەکەی نووسیوە، وەک جەلادەت بەدرخان دەڵێ پێش حەڤدە ساڵ، بەڵام شوێنی نووسینی کتێبەکە دیار نییە.

وەرگێڕانی ئەدەبی:

وەرگێڕان چالاکییەکانی مرۆڤایەتییە، دەوری لە لێک حاڵیبوون و لە یەکگەیشتنی گەلان و خەڵکانی خاوەن زمانی جیا هەیە. وەرگێڕان جۆری زۆرە و سوودی تایبەتی خۆی هەیە و، تەنانەت گیروگرفتی تایبەتیش هەیە بەوەرگێڕان بەگشتی و، وەرگێڕانی ئەدەبی بەتایبەتی. وەرگێڕان ڕابردوویەکی دوور و درێژی هەیە، «دەستنیشانکردنی مێژووی وەرگێڕان لە جیهاندا، کارێکی ئەستەمە، لەو ڕۆژە میللەتە جیاوازەکان تووشی یەک بوون، پێویستیان بەوە بووە لە یەکتر بگەن، لەوێوە زانینی زمان و وەرگێڕان دەوری خۆی گێڕاوە».(١) بەڵام ئەوەندەی هەیە کە «وەرگێڕان ئەوەندەی کۆنی شارستانیەتی و نووسراوە بنەڕەتییەکان کۆنە - بگرە لەوانیش کۆنترە».(٢)

هەر میللەتێک بەپێی ڕادەی پێشکەوتنی و بەگوێرەی پێویستییەکانی خۆی گرنگی بەوەرگێڕان داوە،

(١) هیمداد حوسێن، ڕۆڵی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی هونەرەکانی ئەدەبی کوردیدا، ل ٢١٧.
(٢) د. یوئێل یوسف عەزیز و هی تر، وەرگێڕانی ئەدەبی، وەرگێڕانی غازی فاتح وەیس، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٨٤، ل ٢٧.

هەر لە سۆمەرییەکان و ئاشوورییەکان و بابلییەکانەوە تاکو «وڵاتە هاوچەرخەکان هەستیان بەگرنگی وەرگێڕان کردووە و، وەکو چەکێکی کاریگەر بەکاریان هێناوە لە پڕوپاگەندەی ڕامیاریدا و، ئەوەی سوودبەخش بوو بۆ بەهێز کردن و پتەوکردنی هەڵوێستەکانیان و بیروباوەڕەکانیان وەریانگێڕا بۆ سەر زمانی دوژمنەکانیان و دۆستەکانیان و لە ڕێگەی ئێزگەکانی ڕادیۆ و تەلەفزیۆنەوە ڕاگەیانرا و لە کتێب و نامیلکەدا بڵاوکرانەوە و هەموو جۆرە ڕێگەیەکی ڕاگەیاندن لە پێناویاندا تەرخان کرا».

لە سەردەمی ئێستادا، لەگەڵ پێشکەوتنی تەکنولۆژیا و سیاسەتی جیهانگیری کە ئەمڕۆ باڵی بەسەر جیهاندا کێشاوە، وەرگێڕان بەپێی پێویستی ئەم سەردەمەمان برەوی پەیدا کردووە. وەرگێڕانی ئەدەبی ئەگەر لە وەرگێڕانی بوارەکانی تر گرنگتر نەبێ کەمتر نییە، چونکە وەرگێڕانی ئەدەبی جگە لە گواستنەوەی بیر و هەست و سۆز لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر، داهێنانیشی تێدایە: (وەرگێڕانی ئەدەبی و بیریی، کارێکی داهێنانی بەرزە لە ڕووی گرنگییەوە شان دەدا لە شانی گرنگیی نووسراوە بنەڕەتییەکان و ئاسۆی نوێ لە پێش کەلەپووری ئەدەبی نەتەوەییدا فراوان دەکاتەوە و کەرەسەی کەلەپووری بیریی دەوڵەمەند دەکا).[1] لەبەر ئەوەی زۆربەی زۆری شاعیران و ڕۆشنبیرانی کلاسیکی کوردی ئەوانە بوون کە لە مزگەوت بەزانستە ئایینییەکان پێگەیشتوون و زمانی ئەو زانستانە زمانی بێگانە بوو، جا چ عەرەبی بێ یان فارسی یان زمانی تر و لە ڕێگای ئەو زمانانە ئاشنایەتییان لەگەڵ ڕۆشنبیری و ئەدەبی ئەو گەلانە پەیدا کرد و بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ کەوتنە ژێر کاریگەری ئەو ئەدەبانە. هەندێ لەو شاعیر و نووسەرانە بەرهەمی خۆیان بەزمانی بێگانە نووسیوە یان (شیعری شاعیرانی فارس و تورک و عەرەبیان وەرگرتووە و لەگەڵ شیعرەکانی خۆیاندا تێهەڵکێشیان کردووە).[2]

ڕۆژنامەگەریی کوردی چۆن بوارێکی بەپیت بوو بۆ ڕسکانی هەموو هونەرەکانی ئەدەبی کوردی، ئاواش کەشوهەوایەکی لەبار بوو بۆ بووژانەوە و گەشەسەندنی وەرگێڕان.

یەکێ لەو گۆڤارانەی دەورێکی سەرەکی لەم مەیدانەدا هەبووە؛ هاوارە. جەلادەت بەدرخان لەگەڵ ژمارەیەک لە نووسەرانی وەکو: د. کامەران عالی بەدرخان و قەدری جان و نورەدین زازا و هی تر شارەزاییان لە زمانی بێگانەی وەکو: تورکی و عەرەبی و فرەنسی هەبوو، لەو زمانانە شتیان وەرگێڕاوە بۆ کوردی و تەنانەت لە کوردیش بەرهەمیان بۆ زمانەکانی تر وەرگێڕاوە. چونکە یەکێ لە بناغەکانی گۆڤارەکە ناساندنی گەلی کورد بەگەلانی تر بووە، بۆیە دەبینین زۆر بابەتی جۆراوجۆر لە زمانی کوردی کراون بەفرەنسی و، لە زۆربەی ژمارەکانی گۆڤارەکەدا (٤ - ٦) لاپەڕە بۆ بەشی زمانی فرەنسی تەرخان کراوە. جا چ بەرهەمی کوردی تێدا کرابێ بەفرەنسی و چ وتار و بابەتەکان هەر بەفرەنسی نووسرا بن.

بەگشتی دوو جۆرە وەرگێڕان لە هاوار دەکەونە بەرچاو:

١- وەرگێڕان لە زمانی ترەوە بۆ کوردی.

(١) د. نوئێل یوسف عزیز و هی تر، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤.

(٢) هیمداد حوسێن، ڕۆڵی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی هونەرەکانی ئەدەبی کوردیدا، ل ٢١٩.

٢- وەرگێڕان لە کوردییەوە بۆ زمانی تر.

یەکەم جار باسی ئەو بابەتانە دەکەین کە لە زمانی بێگانەوە وەرگێڕدراون. لەمەوەش بەشیعر دەست پێدەکەین. گۆڤاری هاوار بایەخێکی زۆری بەشیعر داوە، چ شیعری کوردی بێ و چ شیعری وەرگێڕدراو بێ بۆ کوردی، بەڕای د. حوسێن حەبەش هاوار لە وەرگێڕانی شیعر لە زمانی ئەورووپییەوە بۆ کوردی دەستپێشخەر بووە، دەڵێ: (بەری دەرکەتنا هاوارێ ژ من ڕە نە ئەشکەرەیە کو هەڵبەست ژ زمانێن ئەورووپی هاتینە وەرگەڕاندن بۆ کوردی).[1]

جەلادەت بەدرخان بەرهەمی چوار شاعیری بەناوبانگی فەرەنسی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی و لە سەرەوەی هەر شیعرێک نووسیویەتی: بەدەستکارییەوە وەرگیراوە.

لە (ژ ٢٧، ل ٩)دا، شیعری (لوری یا شەهیدان)ی ڤیکتۆر هوگو (١٨٠٥ - ١٨٨٥)ی لە لایەن مامۆستایێ گەرۆک وەرگێڕاوە:

مێرێن کو ژ بونا سەربەستییێ،
ژ بونا ئازادی یا وەلاتێ خوە مرنە،
هێژانە کو مللەت گی بێ
و دپێشی یا گورا وان دە ب سەکنە
د ناڤ ناڤێن سپە هیتردە
یێن چەلەنگتر ناڤی وانە...

لە (ژ ٢٨، ل ٨)دا، شیعری (سترانا مرنێ)ی لامارتینی (١٧٩٠ - ١٨٦٩) کردووە بەکوردی و بەنازناوی (مامۆستایێ گەرۆک)[*] بڵاوی کردۆتەوە:

پیانا ژینا من هێژ تەژی و داگرتی شکیا
عەمر و هەستییێن من پێ کەسەرێن گران حەلیا
هێستر و گرین، ئاخ و زارین،
ژ دەردێ مرنێ ڕە نە تو دەرمانن

جەلادەت بەدرخان لە (ژ ٣١، ل ٤)دا شیعری (مرنا گوڕی)ی ئەلفرێد دوڤینی (١٧٩٧ - ١٨٦٣)ی وەرگێڕاوە بۆ کوردی و پێشکەش بەگیانی (سەفدەر)ی برای کردووە:

ئەور، دبەر دسەر هەیڤێ ڕە،
هەیڤا ئاگر گون،
ب لەز... دەرباس دبوون، دچوون،

(١) د. حوسێن حەبەش، ڕاپەڕینا چاندا کوردی دگۆڤارا هاوارێ دە، ل ١٦٩.

(*) سەیدایێ گەرۆک و مامۆستایێ گەرۆک، هەر دوو نازناوی میر جەلادەت بەدرخانە، بڕوانە: د. حوسێن حەبەش، ڕاپەڕینا چاندا کوردی دگۆڤارا هاوارێ دە، ل ١٦٩ - ١٧٠.

قەی دوو و دوومان بوون،

ژ شەواتێ هل دهاتن،

بلند وندا دبوون.

لە هەمان ژمارەدا، جەلادەت بەدرخان بەنازناوی (سەیدایێ گەرۆک) شیعری (دەلالی یا دەلالان)ی چارل بۆ دلێر (١٨٢١ – ١٨٦٧)ی کردووە بەکوردی:

ستێراب سەرهاتییێن من، دەلالی یا دەلالان!

تو بهارا بەر دلێ منی،

بەختیاری و خوەشیا من ژ تە یە،

ژ تە یە سود و سەر بلندا هی یا من.

شیرین یا راموسان، دەست پاشلو دل خوەشیا من،

ژ بوتەیە!

هەر لە بواری وەرگێڕانی شیعردا دەبێ ئاماژە بەوە بکەین کە د. کامەران عالی بەدرخان (١٠١)چوارینی خەیامی کردووە بە کوردی و لە ژمارەکانی (١٧ تا ٢٦) بلاوی کردوونەتەوە و، پاشان بەنامیلکەیەک بلاوی کردوونەتەوە کە ژمارە (١٣)ی کتێبخانا هاواریێ بۆ داندراوە.(١) بەلام بۆم ساخ نەبووەوە لە چ زمانێک کردوویە بەکوردی. لە یەکێ لە چوارینەکاندا دەڵێ:

ڤە شارتیێن پێشیێ نە تو دزانی و نە ئەز

ئەڤ حەرفا قەوسەلە نە تو دخوینی و نە ئەز

گوتنا من و تە د پاش پەردەیێ دەنە

کو پەردە کەت نە تو دمینی و نە ئەز

هەروەها لە (ژ ٥٠، ل ٧)دا جەلادەت بەدرخان چەند دێرە شیعرێکی حافزی شیرازی کردووە بەکوردی:

«حاجیا رەبەن دایە ری یا کەعبێ و دچە

هەر چی ئەز دجهێ خوەدە رونشتی، لێ ئەز دخوازم روو دیندار ببم

ئەو بەرێ خوەدایە خێنی و ل چار دیوارێن وی د گەرە

هەر چی ئەز، ئارمانجا من خوە دیێ خێنییە و ئەز لێ د گەرم.»

گۆڤاری هاوار هەر بەوەرگێڕانی شیعر نەوەستاوە، بەڵکو چیرۆکیشی وەرگێڕاوە و بلاوکردۆتەوە. لە (ژ ٣٣، ل ٤)دا نورەدین یوسف (زازا) چیرۆکی (ستێرک)ی ئەلفۆنس دۆدیی بەدەستکارییەوە وەرگێڕاوە. لە شوێنێکدا دەڵێ: «وێ ڕۆژێ، ئەز چقاس شاد بووم، من ژوان نوچەیێن گوند دخوەستن، کو تشتێ کو

(١) د. کامەران عالی بەدرخان، چارینێن خەیام، چاپخانا تەرهقی، شام، ١٩٣٩. (لاتینی)

ئەز ژ هەر تشتێ بێتر دلخوەش دکرم پرسکرنا حالێ مژگانێ، مژگانا کەچا ئاغێ بوو».

هەروەها چیرۆکی (ئیشێ پاڤژ)ی (پوژنامەکە) لە لایەن شەڤگەر وەرگێڕدراوە لە (ژ ٤٢، ل ٦)دا بلاوکراوەتەوە، سەرەتا بەم شێوەیە دەست پێدەکا:

«ئاشر بەگ چل و پێنج سالی بوو، لێ دهن ژن نە ئانی بوون، ئەڤ بوونە بیست و دوو سال ئاشر بەگ ل بەر ماسا دەفتەر خانەکێ دەخەبتی خوینگران بوو کارەک ژ دەستێ و ب زۆر دەردکەت...». نورەدین یوسف (زازا)، چیرۆکی (خاتوون ئان پلنگ)ی (فرانک ستوکتن)ی کردووە بەکوردی و لە (ژ ٤٤، ل ٥)دا بلاوی کردۆتەوە،. چیرۆکەکە بەم شێوەیە دەست پێدەکا: «دوەختەکێ دە پادشەهەک هەبوو، فکرێن ڤی پادشا هێ نەوەک فکرێن ئێن دن بوو. فکرێن وی ئێن عەجێب هەبوون. دوەختا وی دە پادشاهان ژ بۆ شاهی یا خەلکێ خوە د جەژن و داوەتان دە پەیا و دەهبە بەر ددان هەڤ».

لە (ژ ٤٧، ل ٣)دا چیرۆکی (مەهفوور)ی مۆریس بۆچور لە لایەن سلێمانی فەرحۆ کراوە بەکوردی و تێیدا هاتووە: «ل وەختێ بەرێ سلتانێ ستەنبۆلێ، ب خولام و بەر دەڤکێن خوەڤە چوو بوو وەلاتێ کوردان. کورێ وی ژی پێرە بوو. ڕۆژەکێ ئەو گهاشت بوون گوندەکی مەزن. گوند ب مێرگنە فرەهـ دور گرتی بوو. شەنهنە دێرا وی گوندی بوو. خەلکێ کێف دکر و تێجران هور مور دفروتن. نەمازە مەهفورێن سپەهی، مەهفورێن رەنگ رەنگ یێن کو دوی وەلاتێ دە چێ دکرن...»

دیسان نوردەین یوسف (زازا) چیرۆکی (دێ ئان خوشک)ی فرانک ستوکتنی وەرگێڕاوە و لە (ژ ٤٧، ل ٤)دا بلاوی کردۆتەوە، لە شوێنێکی چیرۆکەکەدا هاتووە: «ل گولەکێ، خورتەک دێ و خوشکا خوە د سەندالەکی دە دگەرینە. دنێ بهارە. بایەکی شێرین ل سەرویێ ئاڤێ ئێ شێن پێلێن سڤک چی دکەو وەک دەرگوشەکی سەندالێ د هەژینە».

لە (ژ ٥٧، ل ٣)دا سێ چیرۆکی گولستانی سەعدی شیرازی لە لایەن وەرگێڕێکەوە بەنازناوی (فارسی خانێ) کراون بەکوردی. لە سەرەتای چیرۆکی یەکەمیدا هاتووە:

«دبێژن رۆژەکێ نوشێروانی عادل چوو بوو نێچیری. ل وەختێ تاشتێ ژێرە نێچیرەک دبراشتن. خوێ نین بوو، رابوون لاوکەک رێ کرن گوندەکی دا کو ژوان رە خوێ بینە، نوشێروان گوتە لاوک: هەقێ خوێ بدە و ببە، دا کو جەم خەلکێ نەبە عادەت تشتان بێ پێرە ژ گوندان بێن».

چیرۆکی دووەم بەم شێوەیە دەست پێدەکا:

«یەک هەبوو د سنعەتا پەهلەوانێن دە ب سەرکەتی بوو. دڤێ سنعەتێ دە سێ سەد و شێست فەن و بەند دزانین و هەر و ب فەنەکێ دچو ناڤێ...».

چیرۆکی سێیەم بەم جۆرەی خوارەوە دەست پێدەکا:

«پادشاهەک ب خولامەکی عەجەمی رە د کەشتێکی دە رونشتی بوو. خولام تو جاران دەریا نەدیتبوو و زەحمەتا کەشتێ نەکشاند بوو. دەست بەگری و زاریێ کر لەرزە جانێ وی کەت. گەلەک پێرە خوەش کرن تو هاڤل ژێ چێنە بوو، پادشاهەک ژڤێ حالی گەلەک عاجز دبوو، لێ تو چارە ژێرە نەدهاتە دیتن...».

جگە لە شیعر و چیرۆک چەندین بابەتی تری جۆراوجۆر لە زمانانی بێگانە کراون بەکوردی و لە گۆڤاری هاواردا بڵاوکراونەتەوە. یەکێک لەوانە تەفسیری قورئانی پیرۆزە کە د. کامەران عالی بەدرخان وەری گێڕاوە و لە هاوار بڵاوی کردۆتەوە، هەر لە (ژ ٢٧، ل ١)ەوە دەستی بەبڵاوکردنەوەی کردوون تا ژمارەی کۆتایی جگە لە ژمارە (٥١) کە تەفسیرەکەی تێدا نییە.

ئەمەش نموونەیەکە لە وەرگێڕانی سورەتی (الفاتحە - دەست پێ کرن) کە لە (ژ ٢٧، ل ١)دا بڵاوبۆتەوە.

«سورەیێ دەست پێ کرنێ - هەفت ئایەتن د مەکێ دا هاتییە.

بناڤێ خودایێ پاکێ دلوڤان و مهرڤان * پەسن ژ خوەدێ رەیە ژ ناڤ و کەرەماوی رەیە، یێ کو خودانێ ئەرد و ئەزمانەیە * رەحمانە، دلۆڤانە، رەحیمە، مهرڤانە * خوە دیێ رۆژا پش داویە * ئەم عیبادەتا تە دکن و ژتە هێڤیدارن * مە د بەسەر ری یا راستییێ * ری یا وان مرۆڤێن کو تە ل وان هاتییە رەحمێ، نەپەیاییێن کو کەتنە بەر غەزەبا تە و نەکەسێن کو دانە سەری یا شاش *).

هەر لە بواری زانستەکانی ئایینیدا، هەندێ فەرموودەکانی پێغەمبەر (د. خ) لە ژێر ناوی (حەدیسێن جەنابێ پێخەمبەر) لە لایەن د. کامەران عالی بەدرخان کراون بەکوردی و لە (ژ ٢٧، ل ٣)وە دەست بەبڵاوکردنەوەیان کراوە تا ژمارە (٤٧). سەرەتا بەو جۆرە دەست پێدەکا:

حەدیسێن جەنابێ پێخەمبەر

رەحمەت و سلاڤا خوە دێ لێ بە

ژبونا هەر دەری مفتەیەک هەیە، مفتا بهوشتێ ئەوە کو مرۆڤ ژ بچووک و بەلەنگازا حەز بکە و ل حالێ وان بپرسە».

جگە لەم بابەتانەی لە سەرەوە باس کران چەندین بابەتی تر کراون بەکوردی بەتایبەتی ئەو بابەتانەی گرنگی خۆیان بۆ رۆشنبیری و کێشەی گەلەکەمان هەبووە و لەگەڵ رێبازی گۆڤارەکە گونجاون، بۆ نموونە د. کامەران عالی بەدرخان لە (ژ ١٦، ل ٢)دا چەند پارچەیەکی لە کتێبە ناودارەکەی ئەولیا چەلەبی (سیاحەتنامە)(*) کردووە بەکوردی. لە شوێنێکدا دەڵێ: «د ئالییێ باکوری دە کوردستان ژ ئەرزە رومێ دەست پێ دکە؛ ژوان هەکاری، جزیر، ئەردەلان هەتا بەغدا و بەسراییێ (٧٠) قۆناغن. ئەڤ ئەرد ئەردێ کوردستانێیە، وەلاتێ کوردانە گوند و باژاران دە شەش هەزار عەشیر کورد رودنن. لێ کوردستان قاسی درێژا هی یا خوە نە پەهنە. د روهەلاتی دە ژ تخوبێن عەجەمستانێ هەتا ئەردێ شام و حەلەبێ بیست، بیست و پێنج قۆناغن. ئەردێ وێ ئێ تەنگ پانزە قۆناغن. ژ ڤێ وەلاتێ، ژ وەلاتێ کوردستانێ پێنج سەد هەزار عەسکەر دەردکەڤن، هەمی کوردێن جامێر و مێر خاسن و سەر مەزهەبێ شافعینە».

(*) شایانی باسە مامۆستا سەعید ناکام بەشێکی سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی کردووە بەکوردی، ئەو بەشەی تایبەتە بەکوردستان، لە بەغدا چاپ کراوە (ئەولیا چەلەبی، کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا سیاحتنامەی ئەولیا چەلەبی، وەرگێڕانی سەعید ناکام چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩.

د. کامەران عالی بەدرخان لە پێشەکی وەرگێڕانەکەیدا دەربارەی ئەولیا چەلەبی و کێتبەکەی دەڵێ: «ئەولیا چەلەبی زەلامەکی تورک بوو. د سالا هەزار و شێستان دە د کوردستانێ دە گەرهایە و وەلاتێ کوردستانێ ب چاڤێ خوە دیتییە و چاوا بوو ناوێ هەمی زانی و نڤیساندییە».

هاوار بایەخی بەمێژووی کورد و کوردستانیش داوە و لەم بارەیەوە شتی وەرگێڕدراوی بڵاوکردۆتەوە، جەلادەت بەدرخان لە ژمارە (ژ ٣٢، ل ٣)دا بابەتێکی لە ژێر ناوی (کاردوخ و وەلاتێ کاردوخان) کە لە نووسینی زەینەفونی یۆنانییە کردووە بەکوردی پێشەکییەکی بۆ نووسیوە. لە جێگایەکدا دەڵێ: «عەسکەرێ زەینەفون خوە گهاند بوو بلند جهان و راسەرێ دژمنان بو بو. عەجەمان خوە دداپاش و دکەتن رێکەدن. خریسۆف - کوماندارەکی یەونانی - ب عەسکەرێ خوەڤە داکەتی بوو دەشتێ، عەسکەرێ خوە ل گوندێن تێر زاد و زەخیرە ب جه دکرن...» جەلادەت بەدرخان درێژەی بەوەرگێڕانی بابەتی مێژوویی داوە و زنجیرە وتارێکی وەرگێڕاوە کە رۆژهەڵاتناس م. هارتمان لەبارەی کورد و کوردستان نووسیویەتی و، لە (ژ ١٩، ل ١)، (ژ ٢٣، ل ١)، (ژ ٢٤، ل ١)دا بڵاوبۆتەوە. ئەو وتارانە لە ژێر ناوی (کورد و کوردستان ب چاڤێ بیانیان) بڵاوکراونەتەوە. وەرگێڕ ئاماژە بۆ ئەوە دەکا، کە ئەو وتارانە لە کتێبی (پێنج گوتار ل سەر ئیسلامێ) وەرگێڕاون، کە لە ساڵی (١٩١٢) لە شاری لایپزیک چاپ کراوە، لە شوێنێکدا دەڵێ: «هەکە دقەلەمڕەوێ ئوسمانیان دە پێشڤەکەتنەکە مانەوی و خورت بێتە پێ ئەڤا هەر ژناڤ وان مللەتێن مسلمان دێ دەست پێ کەت کو نە تورک نژادن. ئەڤ مللەتێن ها چەند ل ترکان راسەر بێن ژی هەتا نهو بن دەستیا وان کرنە. دناڤ وان مللەتان دە مرۆڤ د کارت ئەرنەوید، عەرەب و کوردان بژمێرت...» هەر لەم بوارەدا هەڤند سوری وتارێکی لە ژێر ناوی (هاواری بێگانەیەک) لە (ژ ١٧، ل ١)دا بڵاوکردۆتەوە،.

ئەم وتارە چەند لاپەڕەیەکە لە کتێبی (دوو ساڵ لە کوردستان)ی مێجەر هەی وەری گێڕاوە، تێدا هاتووە: «کورد لە دەرسە باشەکانی تاریخ نەیتوانی، وە نەیزانی عیبرەت وەربگرێت، وە لە شوێنە مومتازەکەی خۆی دەسکەوتێ (ئیستیفادە) بکات، وە جڤاکێکی یەک دڵ دامەزرێنێت، وە بەرامبەر بەلافاوی یەک لە دوای یەک بەکۆمەڵێەکی بێ هێز ڕابوەستێت» پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە گۆڤاری هاوار بەهەر دوو زمانی کوردی و فرەنسی دەردەچوو. مەبەست لە بەشە فرەنسییەکەی ناساندنی گەلی کورد و کوردستان و کەلوپوری کورد بوو بەبێگانان، بۆیە گرنگی بەزمان و ئەدەب و فۆلکلۆر و هەندێ لایەنی ئێتنوگرافی خەڵکی کوردستان و بابەتی تر داوە، کە پەیوەندییان بەکۆمەڵی کوردەوە هەیە، وەکو: مۆسیقا و گۆرانی و دابونەریت و چەندین بابەتی هەمە چەشنەی تر، پێویستە ئەوەش بڵێین ئەو بابەتانەی لە بەشی فرەنسیدا بڵاوکراونەتەوە هەندێکیان لە کوردییەوە وەرگێڕدراون بۆ فەرەنسی و هەندێکیان هەر بەفرەنسی نووسراون. لەبەر ئەوە ئەمانە ناچنە خانەی نامەکەمانەوە بەپێویستمان نەزانی لێیان بکۆڵینەوە.

ئەدەبی فۆلکلۆری:

مێژووی پەیدابوونی زاراوەی فۆلکلۆر بۆ زیاتر لە سەدە و نیوێک پێش ئێستا دەگەڕێتەوە، بۆ یەکەم جار لە کۆنگرەی ئەرنهایم لە (١٨٤٦/٨/٢٢) لە لایەن شوێنەوارناسی بریتانی ولیام جۆن تۆماس (١٨٠٣ – ١٨٨٥) بەکارهاتووە.[١] ئەم زاراوەیە سەرەتا بۆ کەرەستەی فۆلکلۆری بەکار دەهات پاشان بۆ ئەو زانستە بەکار هات، کە لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو کەرەستەیە دەکات).[٢] دەبێ ئەوەش بزانین لە هەندێ لێکۆڵینەوەدا ئەم زانستە بە folkoristic ناو دەبرێ و لە هەندێ شوێندا وەکو: ئەلمانیا وشەی فۆلکسکوندەی volkskunde بۆ بەکاردێ.[٣] لەبارەی چەمک و چوارچێوەی ئەم زانستە، (لە وڵاتە سۆسیالیستەکاندا لە ژێر کاریگەری فەلسەفەی مادیدا، فۆلکلۆر تەنها بۆ ئەدەبی سەرزار بەکار دێ و لە پیشە دەستییەکان و کەلوپەلە مادییەکەی جودا دەکەنەوە، بەڵام لە وڵاتانی ڕۆژاوا و ئەوروپا و ئەمریکادا فۆلکلۆر لایەنی سەرزاری و مادییەکەی دەگرێتەوە. لە پاڵ ئەوەشدا بیروڕای زاناکانیان زیاتر گرنگی بەتاکە کەس و داهێنانی تاکە کەس دەدا و، دەوری کۆمەڵ پشتگوێ دەخا).[٤] فۆلکلۆر بایەخێکی گەورەی هەیە و مەیدانێکی دەوڵەمەندە بۆ لێکۆڵینەوەی ڕۆشنبیری گەل و قۆناغەکانی ئەو ڕۆشنبیرییە و ئەو گۆڕانانەی بەسەریدا هاتوون. فۆلکلۆر گرنگیی زۆری هەیە بۆ مێژووی هەر نەتەوەیەک، چونکە وەکو کەرەستە وایە بۆ دیار کردنی قۆناغەکان و پەرەسەندنی ڕەوتی مێژوویی نەتەوەکە. لە هەمان کاتدا بەهۆی لێکۆڵینەوەی فۆلکلۆرەوە دەکرێ لە کەسایەتی نەتەوەیی هەر کۆمەڵێک بکۆڵدرێتەوە و، چۆنیەتی بیرکردنەوەی ئەو کۆمەڵە دەسنیشان بکرێ. لە بواری سایکۆلۆجیشدا فۆلکلۆر دەوری گرنگی خۆی هەیە و باری دەروونی تاکەکانی کۆمەڵ و تێکڕای نەتەوەی پێ دەدۆزرێتەوە، خۆ لە بواری زمان و ئەدەبدا، فۆلکلۆر بایەخی هەر ئێجگار زۆرە، چ لەبارەی زیندوو کردنەوەی زمانی نەتەوایەتی و پاراستنی وشەی زمانەکە بێ، چ لە ڕادەی چێژ وەرگرتن لە ئەدەب و مۆسیقا و هونەر بێ، لەبەر ئەم هۆیانە دەبینین ڕۆژهەڵاتناسان گرنگی زۆریان بەکۆکردنەوە و لێکۆڵینەوەی فۆلکلۆری کوردی داوە بۆ ئەوەی بتوانن بەڕێگای فۆلکلۆرەوە کورد بناسن و بتوانن بەپێی بەرژەوەندی خۆیان مامەڵەی لەگەڵدا بکەن.

مێژووی تۆمار کردنی فۆلکلۆری کوردی زۆر کۆنە «کۆنترین سەرچاوەی کۆکردنەوەی فۆلکلۆری کوردی دەستنووسی (میسروب ماشتوسە)یە لە ماتێنە دەرانی ئەرمەنستانی سۆڤیەتی کە ساڵی (١٧١١) لەوێ پارێزراوە. هێشتا نەزانراوە کێ ئەم دەستنووسەی نووسیوە».[٥]پاش ئەوە لە زۆر وڵاتی بێگانەدا

(١) د. شوکریە ڕەسوول، ڕێگاکانی کاری مەیدانی فۆلکلۆری کوردی، هەولێر، ١٩٩٧، ل ٣.

(٢) یوري سوکولوف، الفلکلور قضاياه وتاريخه، ترجمة، حلمي شعراوي وعبدالمجيد حواس، الهيئة المعرفية العامة للتأليف والنشر ١٩٧١، ص ١٧.

(٣) سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧.

(٤) هیمداد حوسێن، ڕۆڵی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی هونەرەکانی ئەدەبی کوردیدا، ل ٢٠٥.

(٥) د. شوکریە ڕەسوول، ڕێگاکانی کاری مەیدانی فۆلکلۆری کوردی، ل ٣٣.

فۆلکلۆری کۆکراوەی کوردی پارێزراوە، بەڵام ڕۆشنبیر و زانایانی کورد خۆیان درەنگ هەستیان بەگرنگی فۆلکلۆر کرد، بۆیە کۆکردنەوەی فۆلکلۆری کوردی لەسەر دەستی کوردەکان کارێکی تازەیە و دەگەڕێتەوە بۆ ساڵانی سیی سەدەی بیستەم.[١]

هەر زوو لە ساڵی (١٩٢٧) حوزنی موکریانی کورتە چیرۆکێکی فۆلکلۆری گیاندارانی بۆ منداڵان چاپ کرد.[٢] پاشان چەند هەوڵێکی تر دراون بۆ کۆکردنەوە و بڵاوکردنەوەی فۆلکلۆری کوردی چ وەکو بەرهەمی سەربەخۆ، چ لەسەر لاپەڕەی گۆڤار و ڕۆژنامەکان. گۆڤاری هاوار گرنگییەکی گەورەی بەفۆلکلۆری کوردی داوە، چونکە کۆکردنەوە و بڵاوکردنەوەی فۆلکلۆر لەگەڵ ڕێبازی گۆڤارەکە دەگونجێ، کە هۆشیارکردنەوەی خەڵک و ناساندنی گەلی کوردە بەبێگانان.

هاوار بایەخی بەدوو لایەنی فۆلکلۆر داوە:

١- بڵاوکردنەوەی دەقی فۆلکلۆری، ٢- لێکۆڵینەوەی فۆلکلۆر بەشێوەیەکی ورد و زانستی.

ئەگەر زاراوەی (فۆلکلۆر) یەکەم جار لە کوردستانی عێراق، «لە ژمارە دووی گۆڤاری شەفەق لە ساڵی (١٩٥٨) بەکارهاتبێت».[٣] ئەوا ئەو زاراوەیە چەندین ساڵ پێش ئەو کاتە لە (ژ ٣٠، ل ١٥) گۆڤاری هاواردا کە لە (١)ی تەمووزی (١٩٤١) بڵاوبۆتەوە، لە گۆشەی فەرهەنگۆکدا ڕوون کراوەتەوە: «فۆلکلۆر – ئەڤ بێژە د ئەسڵی خوەدە ئینگلیزییە، لێ ئیرۆ کەتیە هەمی زمانێن دنیایێ. ژ لەورە مەژی ئەو خستییە زمانێ خوە. ژ خوە کوردێن قەفقاسێ بەری یا مە ئەڤ بێژە خستنە زمانێ مە و کێبەک ب ناڤێ (فۆلکلۆرا کوردمانجی).[٤] بەلاف کرنە» دوای پێشاندانی ئەم ڕاستییە دێتە سەر پێناسەی زانستی فۆلکلۆر و دەڵێ: «فۆلکلۆر تەڤایا عادەت، چیرۆک و سترانێن مللەتەکییە. ئەو عادەت، چیرۆک و سترانێن کو ژناڤ خەلکێ ب دەرکەتنە و د دورا نفشان دە ب سەرڤەکەتنە و گهاشتنە نفشێن نوو. ژ خوە بێژەیا فۆلکلۆری بێژەکە ب هەڤ کەتییە و ب مانا زانین ئان زانستی یا خەڵکێیە».

دوای ئەم پێناسەیە، جەلادەت بەدرخان لە (ژ ٣٣، ل ٦) و لە بابەتی (کلاسیکێن مە)دا دێتە سەر باسی فۆلکلۆری کوردی و دەڵێ: «ژ خوە هەر چی فۆلکلۆرا مەیە، یانی ئەدەبیاتا خەلکێ، دناڤ فۆلکلۆرێن دنیایێ دە ب بژارتەیی دکە ڤە ڕێزا پێشین. د ڕۆهەلاتی نێزیک دە فۆلکلۆرا تو مللەتی نەگهشتییە دەرەجا فۆلکلۆرا مە». گۆڤاری هاوار وەنەبێ هەر گرنگی بەلایەنی تیوری فۆلکلۆردا بێ، بەڵکو جێگایەکی فراوانی بۆ ئەدەبی فۆلکلۆری تەرخان کردووە، جاروباریش لەسەر پۆلینکردنی ئەم بابەتە وەستاوە و بەپێی بۆچوونی ئەوسا پێناسەی هەندێ بەشی فۆلکلۆری کردووە. لە هەمان کاتدا زۆربەی هەرە زۆری بابەتە فۆلکلۆرییەکانی بۆ سەر زمانی فەرەنسی وەرگێڕاوە، چونکە بەبۆچوونی خاوەنی

(١) سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦.

(٢) هیمداد حوسێن، ڕۆڵی گۆڤاری هیوا... ل ٢٠٦.

(٣) د. شوکریە ڕەسوول، لە ڕێگاکانی کاری مەیدانی فۆلکلۆری کوردی، ل ٥١.

(٤) حاجی جندی و ئەمینی ئەڤدال، فۆلکلۆرا کرمانجا روان، ١٩٣٦.

گۆڤارەکە فۆلکلۆری کوردی باشترین و دەوڵەمەندترین کەرەستەیە میللەتی کوردی پێ بناسرێ و زانست و ڕۆشنبیری و ژیار و شارستانێتی کوردی تێدا بدرەوشێتەوە.

گۆڤاری هاوار بەپێی پرۆگرامی خۆی بایەخی بەچەند بەشێکی فۆلکلۆر داوە وەکو گۆرانی و پەند و مامک (مەتەڵ) و هەقایەت و پایزوک و حەیرانوک و لاوژە.

گۆرانی:

گۆرانی بەشێکی سەرەکی فۆلکلۆرە «کۆنترین بەشی ئەدەبی فۆلکلۆرە».[1] لە ڕووی زاراوە، «هەموو شیعرێ بەئاواز وە یاخود بەشێوەی ئاواز بگوترێ گۆرانی پێدەڵێین».[2] گۆرانی کوردی بەپێی ناوەڕۆک و مەبەست و ئاواز دەبێتە چەند جۆرێک. گۆرانی جێگایەکی فراوانی بۆ خۆی لەسەر لاپەڕەکانی گۆڤاری هاوار داگیر کردووە. چەندین گۆرانی جۆراوجۆر لە هاوار بلاوکرانەتەوە و هەندێکیشیان کراون بەفرەنسی. لە (ژ ٤، ل ٥)دا، گۆرانی (زەری کوبارێ) بلاوبۆتەوە، ئەمە پارچەیەکە لەو گۆرانییە:

«وەرە لێ لێ! زەری کوبارێ، زەری کوبارێ!
منێ زەری کوبارا خوە دیت بوو ل پالا قوبێ
سەرێ کەچکێ خوەدان ئیمان و چاڤ رەشێ ستۆ ب ڕبێ
خوەدێ رەبێ عالەمێ
مرازێ دوست و گوهداران بکرایا من و بەژنا ژراڤ ژێ
ل سەرێ سبێ».

لە (ژ ٣٧، ل ١٦)دا، گۆرانی (شاهینو) بلاوکراوەتەوە، دەڵێ:

«هەی مالک ویرانو، شاهینو تو دەی ناکی
تو شغلەکی، عەمەلەکی دمالا باڤێ خوە دەناکی
قەلەنێ من گرانە، تێ ژ کو پەیدا کی؟
هاڤینە خوەش هاڤینە،
دار و ئاقارێ مالا باڤێ من چێ بینە
خەلکێ دگو ئەحمەد خان گولە، من دگو کولا دلێ منە.
بهارە مالێ مە چوونە زوزانا

(١) د. عیزەدین مستەفا رەسول، لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، چ ٢، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی، ١٩٧٩، ل ٧٥.

(٢) د. محەمەد موکری، گۆرانی یاترانەهای کوردی، وەرگێڕانی د. شوکریە رەسول، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٩، ل ٢١.

ئەزێ کولەکی ژ شاهینێ خوەرە چێ کم ژ گول و رحانا
هەکە هندک ڤێ، ئەزێ کە رکم ژ مالا جیرانا»

زۆر گۆرانی تریش لە گۆڤارەکەدا بلاوکراونەتەوە، وەکو:

سێ مالو (ژ ٦، ل ٨)، دەلالێ عەیشێ (ژ ٧، ل ٧)، بەلێ دەلال (ژ ٨، ل ٩)، بێ مالێ (ژ ١٠، ل ٧)، گولێ (ژ ١٢، ل ٤)، بەسناییێ (ژ ٢٢، ل ٥)، کەلەها خورسێ (ژ ٢٣، ل ٥) دەلالێ بەریێ (ژ ٢٤، ل ٤)، لوری یا فاتێ (ژ ٢٧، ل ١٣)، خرابو (ژ ٣٨، ل ١٢) و چەندین گۆرانی تر...

هەقایەت:

هەقایەت بەشێکی گەورە و گرنگی فۆلکلۆرە، چیرۆک «بەرەو پێش چوونێکی مێژوویی ئەفسانەیە و لە ڕووی فۆرم و دارشتنەوە لەو دەچێت هەرچەندە لە ڕووی کەرەسە و ناوەڕۆکەوە هەندێ جیاوازییان هەیە».[1] هەقایەتی فۆلکلۆری کەرەسەکەی هەر گیانلەبەرە نەک بێ گیان، ئیتر یان ئاژەڵە یان مەل و باڵندەیە، بەڵام بەشی گەورەی ئادەمیزاد خۆیەتی. هەقایەتی کوردی نزیکە لە واقیعی ژیان و بەژیانی گەلەوە بەسراوە. گۆڤاری هاوار ئەم لایەنیشی فەرامۆش نەکردووە، چەند نموونەیەکی هەقایەتی میللی لەسەر لاپەڕەکانی هاوار بلاو کراونەتەوە و هەندێکیان کراون بەفرەنسی.

لە (ژ ١٨، ل ٧)دا (شێرو گایێ زەر) بلاوکراوەتەوە. ناوەڕۆکی ئەم هەقایەتە باسی ئەوە دەکا کە سێ گا لە جێگایەک دەژیان، گایەکی زەرد و یەکی ڕەش و یەکی سپی. هەر سێکیان پشتی یەکتریان گرتبوو، بۆیە هیچ درندەیەک نەیدەتوانی نزیکیان بکەوێتەوە. ڕۆژێ گورگێک و ورچێک و پلنگێک چوون بۆ خواردنی ئەو گایانە، بەڵام لەبەر یەکگرتنی گایەکان زەفەریان پێ نەبردن و گەرانەوە لای شێری شای درندان و باسی ئەو سێ گایەیان بۆ کرد. شێر چووە لای گایەکان و داوای لێکردن بیکەن بەهاوپەیمانی خۆیان و پێکەوە بژین.

گایەکان ڕازی بوون. ڕۆژێ شێر بەنهێنی قسەی لەگەڵ گای زەرد و سپی کرد و پێی گوتن کە هەردووکیان لەگەڵ ئەو، واتە شێرەکە ڕەنگیان لەیەکەوە نزیکە و ڕەنگی ڕەش جیاوازە و داوای لێکردن رێ بدەن ئەو گایە ڕەشە لەناو بیات، ئەوانیش ڕازی بوون و شێر گای ڕەشی خوارد. پاش ماوەیەک شێر بەفێڵێکی تر گای سپی خوارد، ئینجا دوای چەند ڕۆژێکی تر چوو گای زەرد بخوات، دیتی گایەکە دەگری، پێی گوت:

«ئەرێ برایێ زەر ما چرە دقوری و دگری و ئاخێ سەرێ خوە دە دکی؟

زەرۆ گوت: گریی پێ من ژ بێ تفاقیا من و بێ بەختیاتە، نە دوستانیا تەیە. ڕۆژا کو رەشو هات کوشتن، ئەز هاتم کوشتن و ڕۆژا سپیێ چوو حەز چووم. ئەز دزانم ئیرۆ دورا منەژی... شێر لێ زڤری و پەنجەک لێدا کولابێن خوە گهاندە سەر کەزەبا وی و گوت: دوستانیا من دگەل تە و بران ئەڤە زەرو».

(١) د. عیزەدین مستەفا رەسول، لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، ل ٢٤.

شایانی باسە ئەم چیرۆکە کە لە جۆری فابلە لە لایەن مستەفا ئەحمەد بوتی بۆ گۆڤارەکە ئامادە کراوە. بەدرێژایی (٥٧) ژمارەی گۆڤارەکە چەندین هەقایەتی فۆلکلۆری کوردی بڵاوکراونەتەوە، ئەمانە ناوی هەندێکیانن:

مەلاییێ گولێ ژمارە (ژ ٩، ل ٢)، میرو کوند (ژ ١٠، ل ٣)، سیابەندێ سلیڤی (ژ ١٣، ل ٥)، چوک و فیل ژمارە (ژ ٢٤، ل ٨) و چەندین چیرۆکی تر کە زۆری لەسەر زاری گیاندارانن.

شایانی باسە گۆڤاری هاوار گرنگی بەو جۆرە هەقایەتانە دەدا و بڵاوی دەکردنەوە کە بۆ ئەو سەردەمە بەکەڵک بوون و ناوەڕۆکیان هاندان بوو بۆ یەکگرتن و زانین و جوامێری و زیرەکی و دووربینی.

لاڤژە (لاوژە):

لاڤژە بەشێکە لە فۆلکلۆر و جۆرێکە لە گۆرانی، بەڵام ناوەڕۆکی ئەم جۆرە گۆرانییە تایبەتە بەبابەتی فەلسەفی و ئایینی.

جەلادەت بەدرخان لە (ژ ٢٥، ل ١٠)دا دەربارەی لاڤژە نووسیویەتی دەڵێ: «هەر وەکی تێتە دیتن لاڤژ گوتارەکە دینییە. تێدە چێلی(*) ئاخرەت و دنیا دکن...» بەڵام د. حوسێن حەبەش دەڵێ: «لاڤژ ب ئالاڤێن بانگکرنێ، ب لۆ، ب لێ دەست پێ دکە. ب سایا وان هەر دوو ئالاڤان تاڤلێ ئەمر تێ داندن، ئان تێ ئامادە کرن کو دڤێ مرۆڤ دوور بە ژ نەرندنییان و ئەنجامێن وان». (١) بەپێی ئەم بۆچوونەی سەرەوە دەردەکەوێ کە لاڤژە گۆرانی ئایینییە و د. عیزەدین مستەفا رەسوول ئەوە دەردەخا کە ڕایەک هەیە بۆ ئەوە دەچێت گۆرانی ئایینی کۆنترین جۆری گۆرانییە. (٢)

گۆڤاری هاوار ئاوڕی لەم جۆرە گۆرانیەش داوەتەوە و چەندین نموونەی لێ کۆکردۆتەوە و، بڵاوکردۆتەوە و، هەندێکیان کراویشن بەفرەنسی. لە (ژ ٢٥، ل ٦)ی گۆڤارەکەدا، لاڤژەک بڵاوکراوەتەوە، تێیدا هاتووە: «١- لو ئەڤ چ دەنگە و چ هەیدەدانە و چ گورە گورە. ل ئەزمانا؟ دەنگی نەفیر و زرنە و بوریزانا. هن دبێژن قیامەتە وهن دبێژن ئاخر زەمانا. ٢- لو ما دەنگێ ستروهـ و بوقل نەفیر ژ ئەزمانا هاتییە؟ ئەردو ئەزمان هەژهان و دەنگ کەت گوهێ مریان و رح کەتن بەدەنا. خوناڤا قیامەتێ ب سەروان دە بارییە و هەشین بوونە وەکە گیاییێ کو بوهار ب سەر دە هاتییە». لەو ژمارەیەدا (٥٣) بەندی ئەم لاڤژەیە بڵاوکراوەتەوە. لە (ژ ٢٩، ل ٣)دا سێ دەقی جیاواز لە لاڤژی (میر محەمەد) لەلایەن جەلادەت بەدرخان، بەنازناوی هەرە کۆل ئازیزان، بڵاوکراونەتەوە و ناوی ئەو کەسانەش نووسراون کە لەزاری ئەوانەوە تۆمار کراون. لە (ژ ٥٤، ل ٨)دا لاڤژەکی دی بەکوردی بڵاوکراوەتەوە و لە هەمان ژمارەدا بۆ سەر زمانی فرەنسی وەرگێڕدراوە.

(*) چێل = وەسف

(١) د. حوسێن حەبەش، ڕاپەڕینا چاندا کوردی د گۆڤارا هاوارێ دە، ل ١٥٦.

(٢) د. عیزەدین مستەفا رەسول، لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، ل ٧٥.

پەندی پێشینان:

پەندی پێشینان «بریتییە لە بەرهەمێکی زۆر کۆنی خەڵک. ئەم پەندە هەمیشە لە لای گەلانی سەرەتایی و سادە فەلسەفەی ڕاستەقینە و لە کاری ڕەوشت و خوەوە، هەموو ڕاستییەک، هەموو ڕووداوێکی ژیانی ئادەمیزاد، هەموو کردارێک، چاک یان خراپە، هەموو گەیشتنە ئەنجامێک کە میللەت گەیشتبێتێ، دەربارەی هەر چییەک بێت، دەچێتە تەرازووی پەندی پێشینانەوە». (١)

مێژووی کۆکردنەوەی پەندی پێشینان زۆر کۆن نییە، کۆنترین بەرهەمی کۆکراوەی ئەم جۆرە فۆلکلۆرە وەکو: د. شوکریە رەسول دەڵێ: «یەکەم دەستنووسی پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی کوردی تاکو ئێستا کە بەدەستمان گەیشتبێ ئەو دەستنووسەیە،ساڵی (١٧١١) نووسراوە و لە ماتێنەدەرانی ئەرمینیای سۆڤیەتی بەناوی میسروب ماشوتسە...»یە. (٢)

لەوە بەدواوە لێرە و لەوێ، کەم زۆر هەوڵی کۆکردنەوە و بڵاوکردنەوەی پەندی پێشینان دراوە. گۆڤاری هاواریش ئەرکی خۆی لەو ڕووەوە بەجێ هێناوە و کۆمەڵێ پەندی بڵاوکردۆتەوە، لە ژمارەکانی (٤٥ تا ٥٠) نزیکەی (١٧٠) پەندی پێشینانی بڵاوکردۆتەوە لە دوای هەر یەکێک وەرگێڕانەکەی بۆ سەر زمانی فرەنسی نووسیوە، ئەمەش نموونەی ئەو پەندانەیە:

- هەر وارەک بهارەکە.
- مرۆڤ خوێندار بت کەردار نەبت.
- کەڤروشکا مێ و نێر، مرۆڤی خورت دزانە.

مەتەڵ (مامک):

مەتەڵ بریتییە لە ڕستەیەکی کورت و، زۆر جار لە شێوەی سەروادار (السجع) دایە و وەکو پرسیار دەردەبڕێ «هەندێ جار بێ مەبەس و بۆ کار بردنە سەر و زاخاوی مێشک دانەوەیە و هەندێ جار مەبەستی تایبەتی ژیانی هەیە... دەبێتە هۆی هەوڵدانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و...». (٣) گۆڤاری هاوار بایەخی بەمەتەڵیش داوە و لە (ژ ٥٠، ل ٨)دا چەند نموونەیەک بەرچاو دەکەون لە هەمان کاتدا بۆ سەر زمانی فرەنسیش وەرگێڕاون، وەکو:

- سەر بژێر دبە، تژی دبە. سەر بژور دبە، ڤالا دبە. (کوم - کلاو)
- سێنیا ساڤارێ ل سەر گوهێ دارێ. (هەنار).
- شەڤ تێت شەمال تێت، گاه تێت گوپال تێت، ژنک پاشاه و سولتان تێت. (هێڤ . مانگ)

(١) د. عیزەدین مستەفا رەسول، لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، ل ١٠٣.

(٢) د. شوکریە رەسول، پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی کوردی، د. شوکریە رەسول و جەلال تەقی لە زمانی رووسیەوە کردوویانە بەکوردی، چاپخانەی ئەدیب، لە بەغدا، ١٩٨٤، ل ١٩.

(٣) د. عیزەدین مستەفا رەسول، لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، ل ٢١٠.

پایزۆک و حەیرانوک:

بریتییە لە یەک دوو دێڕە هۆنراوەی فۆلکلۆری، کچ هەستی خۆی پێ بەرامبەر یارەکەی دەردەبڕێ و یارەکەی وەڵامی دەداتەوە. ئەم جۆرە فۆلکلۆرە لەناو کوردا زۆر باوە و، گۆڤاری هاواریش چەند نموونەیەکی لەو جۆرە فۆلکلۆرە لە ژمارەکانی (٣١ تا ٣٣) بڵاوکردۆتەوە، ئەمەش چەند نموونەیەک:

«پایزە ل من دەست دا، من نەکر کاروبارا ژڤستانێ

چیایێ بلند دخوازن مژ و مورا نێ

بەری یا خەلەف ئاغا دخوازێ رەشیشەکە هور بارانێ.

ژ خێرا خوەدێ را، ئەز ببواما ترکی پور، ژ هەولا هەولا نێچیرڤانا. من خوە ئاڤێت بانا هەڤرینگەکێ، ژ ئێن کافر زەمانێ...»

ئەمە لە (ژ ٣١، ل ٥)ی هاواردا بڵاوکراوەتەوە. لە (ژ ٣٣، ل ١٦)شدا ئەم حەیرانۆکە بڵاوکراوەتەوە:

«حەیران ئیشەڤ مەچە، ل هرە بە.

وێ بێ پێشیا حەیرانێ من نژدا شەمەر و عەرەبە،

وێ تە بکوژن، خەلک ئێ بێژن، عەیش مەلانا رەبەن بویە سەرێ

لومان و سەبەبا، لەسەر سەرێ من هات حەیران، مەهڤانی پاش مەغرەبێ.

حەیران خوە دێ خەراب بکێ کەشانێ

خانیێ میر ئەحمەدێ من راسەری کولانێ.»

بەم جۆرە دەردەکەوێ هاوار ئاوڕێکی باشی لە هەموو جۆرەکانی فۆلکلۆر داوەتەوە و بەمەوە خزمەتێکی زۆری بەکەلەپووری کوردی کردووە.

ئەنجام:

لەم لێکۆڵینەوەیەدا کە هەڵسەنگاندنی بابەتە ئەدەبییەکانی گۆڤاری هاوارە، گەیشتینە ئەم ئەنجامانە:

١- هاوار بایەخێکی زۆری بەزمانی کوردی داوە، ئەگەر لەگەڵ گۆڤار و ڕۆژنامەکانی سەردەمی خۆی بەراوردی بکەین دەبینین کوردییەکەی بەهەردوو دیالێکتە سەرەکییەکە (کرمانجی خواروو و سەروو)، زۆر پاک و پاراوە.

لە هەمان کاتدا بایەخی زۆری بەلێکۆڵینەوەی زمان و زمانەوانی داوە، چ لە ڕووی گەڵاڵەکردنی (ئەلف و بێ) بێ و، چ لێکۆڵینەوەی ڕێزمان بێ، بابەتی زانستیی ورد و باش لەم بارەیەوە پێشکەش کراوە.

٢- گۆڤاری هاوار یەکەم گۆڤارە، کە لەیەک کاتدا دوو ئەلفوبێی جیاوازی بۆ نووسینی کوردی بەکارهێناوە: (ئەلفوبێی عەرەبی و لاتینی)، ئەو ئەلفوبێیە لاتینییەی لە گۆڤارەکە بەکارهاتووە، ئەمڕۆ لە

کوردستانی سەر بەتورکیا و سوریا جێگای خۆی گرتۆتەوە و چەسپاوە و هەر بەئەلفوبێی جەلادەت بەدرخان ناوی دەبەن.

٣- لەبەر ئەوەی گۆڤارەکە دوای زنجیرەیەک شۆڕشی کورد و لە کاتی هەندێکی تردا دەرچووە، زۆر لە بابەتەکانی ڕەنگدانەوەی بارودۆخی ئەوسای کوردستانی پێوە دیارە و ناوی شۆڕشگێڕ و شەهیدەکان و باسی ئەنجامە نالەبارەکانی نسکۆ هێنانی شۆڕشەکانی تێدا هاتووە، ئەمەش ئەوە دەگەینێ کە بەرهەمەکانی سەر لاپەڕەکانی هاوار تا ڕادەیەکی زۆر ڕەنگدانەوەی واقیعی کورد و کوردستانن....

٤- گۆڤاری هاوار هاودەم بووە لەگەڵ ڕەوتی تازەکردنەوەی شیعری کوردی و ئەم تازەکردنەوەیە زۆر بەئاشکرا لە شیعرەکانی هاواردا ڕەنگی داوەتەوە، چ لە ڕووی بابەتی نوێ و چ لە ڕووی گەڕانەوە بۆ کێشی پەنجەیی و سەروای مەیلەو ئازاد و بەکارهێنانی وشەی پاک و پەتی و ڕەوانی کوردی.

٥- هەرچەندە لە سەردەمی گۆڤاری هاواردا، چیرۆکی کوردی لە سەرەتادا بوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ لە چیرۆکەکان تەکنیکی زۆر پێشکەوتوویان بەکارهێناوە. دیالۆگ و مۆنۆلۆگ و فلاشباک و ڕاناوی کەسی دووەمیان تێدا بەکارهاتووە، ئەم هونەرانە، با کەمیش بەکار هاتبن، بۆ ئەو ڕۆژە شتێکی تازە و پێشکەوتوو بوون.

٦- بابەتی هۆشیارکردنەوەی نەتەوایەتی و هاندانی خەڵکی کوردستان بەگشتی و لاوەکان بەتایبەتی بۆ خەبات و پاراستنی خاکی نیشتمان، لە پێش هەموو بابەتەکانی تر دێت و بایەخی زۆری پێدراوە.

٧- نووسەرانی گۆڤاری هاوار، لە ڕووی سیاسیەوە ئارمانجی سەرەکییان سەربەخۆیی کوردستان بووە، لە چەند جێگایەک باس لە سنووری کوردستانی گەورە کراوە و بەئاڵای کوردستانیانی هەڵگوتووە. پاڵەوانی هەندێ لە بەرهەمەکانی هاوار گیانی خۆیان بۆ ئەو ئارمانجە کردۆتە قوربانی.

٨- گۆڤاری هاوار بایەخی زۆری بەئەدەبی منداڵان داوە، بەشیعر و چیرۆکەوە، لە چەند ژمارەیەکدا ستوونێک بۆ (زاروان) تەرخان کراوە و بەرهەمی تایبەت بەمنداڵانی تێدا بڵاوکراوەتەوە.

٩- ئافرەت جێگایەکی شایستەی لە گۆڤاری هاواردا هەیە. چ لە ڕووی بەشدار بوونی لە نووسینی هەندێ بەرهەمی گۆڤارەکە وەکو (ڕەوشەن بەدرخان) و (دی یا فەرزۆ)، چ لە ڕووی دەرخستنی دەوری گەورە و پیرۆزی ئافرەت کە شان بەشانی پیاو بەشداری خەباتی چەکدارانەی کردووە و، خۆی لە پێناوی ئازادی وڵاتەکەیدا بەخت کردووە، لە بواری ئابووریش، لە زۆر بەرهەمدا، وەکو کەسێکی بەرهەمهێنەری چالاک دەوری دیوە.

١٠- وەرگێڕان، چ لە زمانی ترەوە بۆ کوردی و چ لە کوردییەوە بۆ زمانی تر، بایەخی زۆری پێدراوە لە هاواردا. شیعر و چیرۆک ڕاستەوخۆ لە فەڕەنسی و فارسی کراون بەکوردی، زۆر بەرهەمی کوردیش، بەتایبەتی شیعر و چیرۆکی فۆلکلۆری کراون بەفەرەنسی.

١١- گۆڤاری هاوار گرنگییەکی گەلێ زۆری بەفۆلکلۆری کوردی داوە، چ لە ڕووی کۆکردنەوە و بڵاوکردنەوەی بابەتی فۆلکلۆری جۆراوجۆر چ لەبارەی وەرگێڕانی بەرهەمی فۆلکلۆری بۆ زمانی فەڕەنسی،

ئەمەش بۆ ئەوەیە، وەکو لە پرۆگرامی کاری گۆڤارەکەدا هاتووە، تا باش خۆی بناسێت و خۆی بداتە ناسین.

١٢- گۆڤاری هاوار لە رووی تەکنیکی رۆژنامەنووسییەوە، لەچاو سەردەمی خۆی، پێشکەوتوو بووە. دابەشکردنی لاپەڕەکانی و بڵاوکردنەوەی وێنە و ڕیکلام و خستنە رووی کتێب بایەخی زۆری پێدراوە.

سەرچاوەکان

یەکەم: کتێب

ا- کوردی:

١- ئارام عەلی، پەیوەندی نێوان کورد و ڕوسیا، کوردستانی قەفقاسیای سۆڤیەتی، چ ١، ستوکهولم، ١٩٩٩.

٢- ئەحمەد خواجە، چیم دی، ب ١، چاپخانەی شەفیق، بەغدا، ١٩٦٨.

٣- ئەحمەد خواجە، چیم دی، ب ٣، چاپخانەی ڕاپەڕین، سلێمانی، ١٩٧٢.

٤- ئەحمەدی خانی، نوبهارا سەیدایێ مەزن ئەحمەدێ خانی، خرڤە کردن و لدوی چوون و تویژاندنا سادق بەهائەدین ئامێدی، چ ١، چاپخانا کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩.

٥- ئەحمەد موختار بەگی جاف (دیوان)، ئامادەکردنی د. عیزەدین مستەفا رەسوول، بەغدا، ١٩٨٦.

٦- ئەسیری (دیوان)، ئامادەکردنی مستەفا عەسکەری، چ ١، بەغدا، ١٩٨٧.

٧- ئەمین فەیزی بەگ، ئەنجوومەنی ئەدیبان، توێژینەوەی لیژنەی وێژە و کەلەپوور، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٣.

٨- ئەولیا چەلەبی، کورد لە مێژووی دراوسێکانیدا، سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی، وەرگێڕانی سەعید ناکام، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٩.

٩- ئوردیخانی جەلیل، سترانی زارگوتنا کوردا یە تاریقی، شوکور مستەفا و ئەنوەر قادر محەمەد هێناویانەتە سەر ڕێنووسی کوردی ئەمڕۆ و فەرهەنگیان بۆ کردووە، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٧.

١٠- ئیزۆب، چیرۆکەکانی ئیزۆب، وەرگێڕانی عەزیز گەردی، چاپخانەی (الحوادث)، بەغدا، ١٩٨٣.

١١- بێکەس (دیوان)، محەمەدی مەلا کەریم ڕێکی خستووە و سەرەتای بۆ نووسیوە و سەرپەرشتی لە چاپدانی کردووە، چ ٣، بەغدا، ١٩٨٦.

١٢- بێکەس (دیوان)، ئومێد ئاشنا، سلێمانی، ١٩٩٩.

١٣- پیرەمێرد (دیوان)، کۆکردنەوە و ساغکردنەوەی فائق هۆشیار و (هی تر)، مطبعة الزمان، بەغدا، ١٩٩٠.

١٤- تاهیر فوئاد (دیوان)، کۆکردنەوەی گیوی موکریانی، چ ١، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، ١٩٧٠.

١٥- جەلادەت بەدرخان، ڕۆپەلنێن ئەلفا بێ، کتێبخانا هاوارێ، چاپخانا تەرەقی، شام، ١٩٣٢.

١٦- جەمال خەزنەدار، ڕۆژی کوردستان، دار الحریة للطباعة، بەغدا، ١٩٧٣.

١٧- جەمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەری کوردی، مطبعة الجمهوریة، بەغدا، ١٩٧٣.

١٨- جەمال خەزنەدار، بانگی کوردستان، چاپخانەی دار الحریة للطباعة، بەغداد، ١٩٧٤.

١٩- حاجی جندی و ئەمینێ ئەڤداڵ، فۆلکلۆرا کرمانجا، روان، ١٩٣٦.
٢٠- حاجی قادری کۆیی (دیوان)، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی سەردار حەمید میران و کریم مستەفا شارەزا، پێداچوونەوەی مەسعود محەمەد، بەغدا، ١٩٨٦.
٢١- حەسەن تەنیا، شانۆ و شانۆی کوردەواری، دار افاق عربية للصحافة والنشر، بەغدا، ١٩٨٥.
٢٢- حەمە حەمەئەمین قادر (کاکەی فەلاح)، کاروانی شیعری نوێی کوردی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٨.
٢٣- حوسێن حەبەش (دکتۆر)، ڕاپەڕینا چاندا کوردی د گۆڤارا هاوارێ دە، بۆن، ١٩٩٦، (لاتینی).
٢٤- خورشید ڕەشید ئەحمەد، ڕێبازی ڕۆمانتیکی لە ئەدەبی کوردیدا، چاپخانەی (دار الجاحظ)، بەغدا، ١٩٨٩.
٢٥- ڕەفیق حلمی، یاداشت، بەشی دووەم، چ ٢، چاپخانەی ڕۆشنبیری و لاوان، هەولێر، ١٩٨٠.
٢٦- ڕەفیق سالح، سێ ڕۆژنامەی ڕۆژگاری شێخی نەمر (١٩٢٣ - ١٩٢٤)، چاپخانەی سەرکەوتن، سلێمانی، ٢٠٠١.
٢٧- ڕەشید فندی، عەلی تەرەماخی ئێکەمین ڕێزمان نڤیس و پەخشان نڤیسێ کوردە، بەغدا، ١٩٨٥.
٢٨- شوکریە ڕەسول (دکتۆر)، پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی کوردی، د. شوکریە ڕەسول و جەلال تەقی لە زمانی روسییەوە کردوویانە بەکوردی، چاپخانەی ئەدیب، بەغدا، ١٩٨٤.
٢٩- شوکریە ڕەسول (دکتۆر)، ئەدەبی کوردی و هونەرەکانی ئەدەب، چاپخانەی خوێندنی بالا، هەولێر، ١٩٨٩.
٣٠- شوکریە ڕەسول (دکتۆر)، ڕێگاکانی کاری مەیدانی فۆلکلۆری کوردی، هەولێر، ١٩٩٧.
٣١- سادق بەهائەدین ئامێدی، هوزانڤانێت کورد، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٠.
٣٢- سالح محەمەدئەمین، کورد و عەجەم، مێژووی سیاسی کوردەکانی ئێران، چاپخانەی ؟، ١٩٩٢.
٣٣- عەبدوڵڵا ئاگرین، کاریگەری بیری نەتەوەیی لە گەشەسەندنی کورتە چیرۆکی کوردی لە کوردستانی عێراق (١٩٦١ - ١٩٧٠)، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٩٩.
٣٤- عەبدوڵڵا زەنگەنە، ژیانەوە و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا ١٩٢٤ - ١٩٢٦، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر ٢٠٠١.
٣٥- عەبدولعەزیز یامولکی، کوردستان و ڕاپەڕینەکانی کورد، وەرگێڕانی شێرزاد کەریم، چ ١، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ١٩٩٩.
٣٦- عەزیز شەمزینی (دکتۆر)، جووڵانەوەی ڕزگاری نیشتمانیی کوردستان، وەرگێڕانی فەرید ئەسەسەرد، چ ٣، بلاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی کوردستان، سلێمانی، ١٩٩٨.
٣٧- عەزیز گەردی، پەخشانی کوردی، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلیژی ئەدەبیات، ١٩٨٧.
٣٨- عەزیز گەردی، کێشی شیعری کلاسیکی کوردی و بەراورد کردنی لەگەڵ عەرووزی عەرەبی و کێشی شیعری فارسیدا، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٩.

٣٩- عەزیز گەردی (دکتۆر)، سەروا، لێکۆڵینەوەیەکی شیکاری بەراوردە لە شیعری کوردیدا، چ ١، هەولێر، ١٩٩٩.
٤٠- عەبدولڕەزاق بیمار، کێش و مۆسیقای هەڵبەستی کوردی، چاپخانەی دار الحرية، بەغداد، ١٩٩٢.
٤١- عەبدولڕەزاق بیمار، پەخشانی کوردی، دار الحرية للطباعة، بەغدا، ١٩٩٨.
٤٢- عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چ ١، چاپخانەی مەعاریف، بەغدا، ١٩٥٢.
٤٣- عەلائەدین سەجادی، نرخ شناسی، چاپخانەی مەعاریف، بەغدا، ١٩٧٠.
٤٤- عیزەدین مستەفا ڕەسول (دکتۆر)، ئەدەبیاتی نوێی کوردی، چاپخانەی فێرکردنی بالا، هەولێر، ١٩٨٩.
٤٥- عیزەدین مستەفا ڕەسول (دکتۆر)، لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، چ ٢، چاپخانەی زانکۆی سلێمانی، ١٩٧٩.
٤٦- غەفوور میرزا کەریم، یادگاری لاوان و دیاری لاوان، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٨.
٤٧- غەفوور میرزا کەریم، کۆمەڵەی زانستی سلێمانی، مطبعة دار الجاحظ، بەغدا، ١٩٨٥.
٤٨- فاضل حسین (دکتۆر)، کێشەی ویلایەتی موسل، وەرگێڕانی محەمەد شاکەلی، چ ١، ناوەندی چاپەمەنی و ڕاگەیاندنی خاک، سلێمانی، ١٩٩٩.
٤٩- فەرهاد پیربال (دکتۆر)، مەلا مەحموودی بایەزیدی (١٧٩٩ - ١٨٦٨)، یەکەمین چیرۆکنووس و پەخشاننووسی کورد، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٠.
٥٠- کامەران عالی بەدرخان (دکتۆر)، چارینێن خەیام، کتێبخانا هاوارێ، چاپخانا تەرەقی، شام، ١٩٣٩، (بەلاتینی).
٥١- کامل حەسەن بەسیر (دکتۆر)، شێخ نوری شێخ سالح لە کۆڕی لێکۆڵینەوەی وێژەیی و ڕەخنەسازیدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٨٠.
٥٢- کەمال مەزهەر ئەحمەد (دکتۆر)، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٨.
٥٣- کەنداڵ نەزان و ئەوانی تر، گەلێکی پەژموردە و نیشتمانی پەرت، وەرگێڕانی م. گۆمەیی، سوید، ١٩٩٨.
٥٤- کریس کوچێرا، مێژووی کورد لە سەدەی ١٩ و ٢٠دا، وەرگێڕانی محەمەد ریانی، چ ١، تاران، ١٣٦٩.
٥٥- کوردستان موکریانی (دکتۆر)، ڕووناکی، یەکەمین گۆڤاری کوردیی شاری هەولێر، چ ١، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١.
٥٦- گۆران (دیوانی گۆران)، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی محەمەدی مەلا کەریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٨٠.

٥٧- مارف خەزنەدار (دکتۆر)، لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، چاپخانەی (المؤسسة العراقية للدعاية والطباعة)، بەغدا، ١٩٨٤.
٥٨- مارف خەزنەدار (دکتۆر)، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی یەکەم، چ ١، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١.
٥٩- مالمیسانژ و مەحموود لەوەند، ل کوردستانا باکوور و ل تورکیێ، رۆژنامەگەریی یا کوردی ١٩٠٨ - ١٩٩٢، ئەنقەرە، ١٩٩٢، (بەلاتینی).
٦٠- محەمەد موکری (دکتۆر)، گۆرانی یا ترانەهای کوردی، وەرگێڕان و پێشەکی د. شوکریە رەسول، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٩.
٦١- مەحموود زامدار، (کوردستان)ی دایک، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٨.
٦٢- مەلا مەحموودی بایەزیدی، دابونەریتی کوردەکان، وەرگێڕانی لە روسییەوە د. شوکریە رەسول، چاپخانەی ئۆفسێتی (العدالة)، بەغدا، ١٩٨٢.
٦٣- مەیجەر نوئێل، یاداشتەکانی مەیجەر نوئێل لە کوردستان، وەرگێڕانی حوسێن ئەحمەد جاف و حوسێن ئەحمەد نێرگسەجاڕی، چاپخانەی ئۆفسێتی حسام، بەغدا، ١٩٨٤.
٦٤- محەمەد ئەمین زەکی، دوو تەقەلای بێ سوود، توێژینەوەی سەباحی غالب، چاپخانەی هەڵوێست، لەندەن، ١٩٨٤.
٦٥- محەمەد ئوزون، دەسپێکا ئەدەبیاتا کوردی، وە شانێن بەیبوون، ئەنقەرە، ١٩٩٢، (بەلاتینی).
٦٦- مارف خەزنەدار، کێش و قافیە لە شیعری کوردیدا، چاپخانەی (الوفاء)، بەغدا، ١٩٦٢.
٦٧- مومتاز حەیدەری، مستەفا شەوقی و پەیژە، (شركة مطبعة الاديب البغدادية المحدودة)، بەغدا، ١٩٨٥.
٦٨- میرزا غەفوور (دیوان)، چ ١، کۆکردنەوەی عەبدوڵڵا ئاگرین، چاپخانەی ؟، ١٩٩١.
٦٩- نورەدین زازا (دکتۆر)، گۆڤارا هاوار، پێشەکی، کۆکردنەوەی حەمرۆش رەشۆ، بەرلین، ١٩٧٦، (بەلاتینی).
٧٠- هیمدادی حوسێن، رۆڵی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی هونەرەکانی ئەدەبی کوردیدا، چ ١، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، ١٩٩٨.
٧١- وریا جاف، کاروانی رۆژنامەگەریی کوردی، دەزگای گوڵان، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٨.
٧٢- وەلید حەمدی (دکتۆر)، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بریتانیادا، وەرگێڕانی محەمەد نوری تۆفیق، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ١٩٩٩.
٧٣- یوئیل یوسف عەزیز (دکتۆر) و هی تر، وەرگێڕانی ئەدەبی، وەرگێڕانی غازی فاتح وەیس، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٨٤.

ب- عەرەبی:

٧٤- احسان عباس (الدكتور)، تأريخ الادب الاندلسي في عصر الطوائف والمرابطين، ط ٥، دار الثقافة، بيروت، ١٩٨٧.
٧٥- أ. م. هاملتون، طريق في كردستان، ترجمة جرجيس فتح الله، ط ١، مطبعة دار الجاحظ، بغداد، ١٩٧٣.
٧٦- احسان نوري پاشا، انتفاضة آگري (١٩٢٦ - ١٩٣٠، مذكرات)، ترجمة صلاح برواري، بيروت، ١٩٩٠.
٧٧- احمد امين، النقد الادبي، ط ٤، دار الكتاب العربي، بيروت، ١٩٦٧.
٧٨- احمد عثمان ابوبكر (الدكتور)، كردستان في عهد السلام (بعد الحرب العالمية الاولى)، السليمانية، ١٩٩٨.
٧٩- احمد محمد الشيخ، دراسات في العلم العروض والقافية، ط ٢، الدار الجماهيرية للنشر والتوزيع والاعلان، ١٩٨٨.
٨٠- اسعاد عبدالهادي (الدكتور)، فنون الشعر الفارسي، ط ١، مكتب الشريف وسعيد رأفت للطباعة والنشر والتوزيع، ١٩٧٥.
٨١- ألبرت. م. منتشأ شفيلي، العراق في سنوات الانتداب البريطاني، ترجمة د. هاشم صالح التكريتي، مطبعة جامعة بغداد، ١٩٧٨.
٨٢- بلەچ شيركو، القضية الكردية ماضي الكرد وحاضرهم، رابطة كاوا للثقافة الكردية، بيروت، ١٩٨٦.
٨٣- جبار جباري، تأريخ الصحافة الكردية في العراق، مطبعة الامة، بغداد، ١٩٧٥.
٨٤- جلال الطالباني، كردستان والحركة القومية الكردية، ط ٢، دار الطليعة، بيروت، ١٩٧١.
٨٥- جليلي جليل، نهضة الاكراد الثقافية والقومية في نهاية القرن التاسع العشر وبداية القرن العشرين، نقله عن الروسية، باڤي نازي و د. ولاتو، رابطة كاوا للثقافة الكردية، دار الكاتب، بيروت، ١٩٨٦.
٨٦- جليلي جليل وآخرون، الحركة الكردية في العصر الحديث، ط ١، دار الرازي، بيروت، لبنان، ١٩٩٢.
٨٧- جمال نجم العبيدي، الرمز - نشأته واشهر شعرائه، بغداد، ١٩٧٠.
٨٨- حامد محمود عيسى (الدكتور)، المشكلة الكردية في الشرق الاوسط، مكتبة مدبولي، القاهرة، ١٩٩٢.
٨٩- حسن مصطفى، البارزانيون وحركات بارزان ١٩٣٢ - ١٩٤٧، ط ٢، بغداد، ١٩٨٣.
٩٠- حنا الفاخوري، تأريخ الادب العربي، المكتبة البوليسية، بيروت، بدون تأريخ.
٩١- خليل ابراهيم العطية (الدكتور)، التركيب اللغوي لشعر السياب، دار الحركة للطباعة، بغداد،

١٩٨٤.

٩٢- خليل علي مراد (الدكتور) وآخرون، القضية الكردية وتأثيرها على دول الجوار، جامعة موصل، مركز الدراسات التركية، ١٩٩٤، (محدود التداول).

٩٣- زنار سلوپي، في سبيل كردستان مذكرات، ترجمة ر. علي، رابطة كاوا للثقافة الكردية، دار الكتاب، بيروت، ١٩٨٧.

٩٤- سي. جي. أدموندز، كورد وترك وعرب، ترجمة جرجيس فتح الله، ط ٢، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ١٩٩٩.

٩٥- سعد ناجي جواد (الدكتور)، الاقلية الكردية في سوريا، مطبعة التعليم العالي، بغداد، ١٩٨٨، (للتداول المحدود).

٩٦- سلمان عثمان (كۆنێ ڕەش)، الامير جلادت بدرخان (حياته وفكره)، تقديم روشن بدرخان. مطبعة الكاتب العربي، دمشق، ١٩٩٢.

٩٧- شاكر خصباك (الدكتور)، الاكراد دراسة جغرافية اثنوغرافية، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٢.

٩٨- صفاء الخلوصي (الدكتور)، فن التقطيع الشعري والقافية، ط ٤، بيروت، ١٩٧٢.

٩٩- صلاح سعدالله، المسألة الكردية في تركيا مرحلة جديدة، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٩١.

١٠٠- عبدالرحمن قاسملو (الدكتور)، كردستان والاكراد - دراسة سياسية واقتصادية، المؤسسة اللبنانية للنشر، بيروت، ١٩٧٠.

١٠١- عبدالرزاق الحسني، العراق في ظل المعاهدات، ط ٥، مطبعة دار الكتب، بيروت، ١٩٨٢.

١٠٢- عبدالستار طاهر شريف (الدكتور)، الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية في نصف قرن ١٩٠٨ - ١٩٥٨، ط ١، بغداد، ١٩٨٩.

١٠٣- عبدالقادر بدرالدين، موجز عن مسيرة الصحافة الكردية في (الجزء الغربي) سوريا، بيروت، ١٩٩٨.

١٠٤- عبدالمنعم الغلامي، ثورتنا في شمال العراق ١٩١٩ - ١٩٢٠، ط ١، مطبعة الشفيق، بغداد، ١٩٦٦.

١٠٥- عزالدين اسماعيل (الدكتور)، الادب وفنونه، ط ٧، دار الفكر العربي، ١٩٧٨.

١٠٦- عزالدين مصطفى رسول (الدكتور)، الواقعية في الادب الكردي، منشورات المكتبة العصرية، صيدا - بيروت، ١٩٦٦.

١٠٧- عزيز الحاج (الدكتور)، القضية الكردية في العشرينات، ط ١، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، بيروت، ١٩٨٤.

١٠٨- فائق مصطفى (الدكتور) و د. عبدالرضا علي، في النقد الادبي الحديث، منطلقات وتطبيقات، ط ١، مطابع التعليم العالي، جامعة موصل، ١٩٨٩.

١٠٩- فيصل الدباغ، أضواء على كتاب الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية في نصف القرن

١٩٠٨ - ١٩٥٨، مطبعة الثقافة، اربيل، ١٩٩٧.

١١٠- قدري جميل باشا (زنار سلوپي)، مسألة كردستان ٦٠ عاما من النضال المسلح للشعب الكردي ضد العبودية، تنقيح وتقديم د. عزالدين مصطفى رسول، ط ٢، بيروت، ١٩٩٧.

١١١- كمال مظهر احمد (الدكتور)، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، مطبعة الحوادث، بغداد، ١٩٧٨.

١١٢- كمال مظهر احمد (الدكتور)، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ط ٢، بغداد، ١٩٨٤.

١١٣- كمال مظهر احمد (الدكتور)، دراسات في تأريخ إيران الحديث والمعاصر، مطبعة اركان، بغداد، ١٩٨٥.

١١٤- كمال مظهر احمد (الدكتور)، انتفاضة ١٩٢٥ في كردستان تركيا، ط ١، بيروت، لبنان، ٢٠٠١.

١١٥- كمال معروف، الحركة التجديدية في الشعر الكردي الحديث ١٩١٤ - ١٩٦٥، مطبعة أزاد، ستوكهولم، ١٩٩٢.

١١٦- كۆنێ ڕەش، جمعية خويبون ١٩٢٧ ووقائع ثورة أرارات ١٩٣٠، ط ١، مؤسسة موكرياني للطباعة والنشر، اربيل، ٢٠٠٠.

١١٧- لوسيان رامبو، الكرد والحق، ط ١، ترجمة عزيز عبدالاحد نباتي، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل، ١٩٩٨.

١١٨- م. أ. حسرتيان، كردستان تركيا بين الحربين، ط ١، ترجمة د. سعدالدين ملا وباڤي نازي، رابطة كاوا، بيروت، ١٩٨٧.

١١٩- م. أ. حسرتيان، القضايا القومية في تركيا، ترجمة سيامند سيرتي، بدون تأريخ ومكان الطبع.

١٢٠- ماليسانژ، البدرخانيون في جزيرة بوتان، ترجمة دلاور الزنگي وگولبهار بدرخان، مطبعة ادميرال، بيروت، ١٩٩٨.

١٢١- مجيد جعفر (الدكتور)، كردستان تركيا دراسة اقتصادية واجتماعية سياسية تحت التخلف الاستعماري، مطبعة ادميرال، بيروت، بدون تأريخ.

١٢٢- محمد غنيمي هلال (الدكتور)، النقد الادبي الحديث، دار العودة، بيروت، ١٩٧٣.

١٢٣- محمد ملا احمد، جمعية خويبون والعلاقات الكردية الارمنية، رابطة كاوا للثقافة الكردية، اربيل، بدون تأريخ.

١٢٤- محمد مندور (الدكتور)، الادب وفنونه، دار نهضة مصر للطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٧٤.

١٢٥- محمد نورالدين عبدالمنعم (الدكتور)، دراسات في الشعر الفارسي في القرن الخامس الهجري، دار الثقافة للطباعة والنشر، القاهرة، ١٩٧٦.

١٢٦- مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحررية الكردية، انتفاضة بارزان الاولى ١٩٣١ - ١٩٣٢، مطبعة خەبات، ١٩٨٦.
١٢٧- م. س. لازاريف، المسئلة الكردية (١٩١٧ - ١٩٢٣)، ط ١، ترجمة د. عبدي حاجي، بيروت، لبنان، ١٩٩١.
١٢٨- معروف خەزنەدار (الدكتور)، موجز تاريخ الادب الكردي المعاصر، ترجمة د. عبدالمجيد شيخو، الناشر هوشنگ كرداغي، ١٩٩٣.
١٢٩- منذر الموصلي، عرب واكراد - رؤية عربية للقضية الكردية، ط ٣، دار الغصون، بيروت، ١٩٩٥.
١٣٠- يوري سوكولوف، الفولكلور، قضاياه وتاريخه، ترجمة حلمي شعراوي وعبدالحميد حواس، الهيئة المصرية العامة للتأليف والنشر، ١٩٧١.

ج- فارسی:

١٣١- محمد تمدن، اوضاع ايران در جنگ اول يا تاريخ رضائية، مؤسسة مطبوعات تمدن، رضائية - اورمية، ١٣٥٠.

د- ئینگلیزی:

١٣٢- J. A Cuddon, A Dictionary of Literary Terms, Penguin Books, 1997.

دووەم: گۆڤار

أ/ کوردی:

١٣٣- ئەحمەد هەردی، کێش لە شیعری کوردیدا، گۆڤاری برایەتی، ژ ١٠، ١٩٧١، ل ٣.
١٣٤- ئەنوەر محەمەد تاهیر، ڕۆلێ گۆڤارا هاوار بۆ پێشخستنا چیرۆکا کوردی یا هونەری، گۆڤاری مەتین، ژ ٧٥، ١٩٩٨، ل ٣٥.
١٣٥- بەدرخان سندی (دکتۆر)، هۆزان ڤانەتی د کوڤارا هاواردا، گۆڤاری روشنبیری نوێ، ژ ١٢٨، ١٩٩٢، ل ١٤.
١٣٦- بەدرخان سندی (دکتۆر)، مللینی یا گۆڤارا هاوار، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژ ١٣٣، ١٩٩٤، ل ٢٦.
١٣٧- بەکر شاکر کاروانی، کۆمەلا هێڤی و کوڤارا هەتاوی کورد و فوئادی تەمۆی شاعیر سێ ئەستێرەی پرشنگداری ئاسمانی ڕۆژنامەوانی کوردین، گۆڤاری مەتین، ژ ١١١، ٢٠٠١، ل ٥١.
١٣٨- بورهان قانع، چیرۆکی کوردی بەشیعر، گۆڤاری رزگاری، ژ ١٥، ل ٢٢.
١٣٩- جەمشید حەیدەری، کورتەیەک لە مێژووی لێکۆڵینەوەی پەخشان و چیرۆکی کوردی تا ناوەڕاستی حەفتاکان، گۆڤاری وان، ژ ١، ١٩٩٢، ل ٢٤.

١٤٠- جەلادەت بەدرخان، گۆڤاری هاوار، بلاوکراوەکانی نۆدەم، ستۆکهۆلم، ١٩٩٨، (هەموو ژمارەکانی بەئەلفوبێی عەرەبی و لاتینی).
١٤١- جەلادەت بەدرخان، گۆڤاری ڕۆناهی، بلاوکراوەکانی کومبەندا کاوا، هەولێر، ٢٠٠١، (هەموو ژمارەکانی بەلاتینی).
١٤٢- حەمرەش رەشۆ، گۆڤاری هاوار، (ژ ٢٤ تا ژ ٥٧)، بەرلین، ١٩٧٦، (بەلاتینی).
١٤٣- دلاوەر زەنگی، کوڤارا هاوارێ چاپ و بلاڤ کرن، گۆڤاری پرس، ژ ١٤، ١٩٩٨، ل ٣٩، (بەلاتینی).
١٤٤- دلاوەر زەنگی، ئابوونەیێن هاوارێ، گۆڤاری پرس، ژ ١٥، ١٩٩٨، ل ٣٣، (بەلاتینی).
١٤٥- دیار دوسکی، کوڤارا هاوار و زارێ کرمانجی یا ژێری، گۆڤاری مەتین، ژ ٧٥، ١٩٩٨، ل ٢٨.
١٤٦- عەبدولڕەزاق بیمار، دانیشتنێک لەگەڵ گۆران، ژ ٢، ١٩٧٠، گۆڤاری بەیان، ل ٣.
١٤٧- عەبدولستار تاهیر شەریف (دکتۆر)، ویژەی مندالان، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژ ١١٩، ١٩٩٨، ل ١٣.
١٤٨- عومەر ئیبراهیم عەزیز، یادی مێژوونووسی بەرزی کورد حوسێن حوزنی موکریانی، گۆڤاری بەیان، ژ ١٣٥، ١٩٨٧، ل ٢١.
١٤٩- عیزەدین مستەفا رەسول (دکتۆر)، شیعری تازەی کوردی، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژ ١٠٥، ١٩٨٥، ل ١٩٥.
١٥٠- فەرهاد پیربال، چیرۆکەکانی گۆڤاری هاوار، گۆڤاری مامۆستای کورد، ژ (١١ - ١٢)، ١٩٩١، ل ١٣.
١٥١- فەرهاد پیربال (دکتۆر)، چیرۆکەکانی گۆڤاری هاوار، گۆڤاری ڕامان، ژ ١٤، ١٩٩٧، ل ٤٣.
١٥٢- فرات جەوەری، نورەدین زازا و چیرۆک نڤیسکاری یا وی، گۆڤاری بەربانگ، ژ ٧٦، ١٩٩١، ل ٢٤.
١٥٣- قەدری جان، دیریک، گۆڤاری پەلین، ژ ٥، ئەستەنبۆل، ٢٠٠٠، ل ١٠٤.
١٥٤- کەریم شارەزا، حوزنی موکریانی مێژوونووس و ئەدیب و ڕۆژنامەنووسی کورد، گۆڤاری ئۆتۆنۆمی، ژ ٦٢، ساڵی چواردە، ١٩٨٩، ل ٥٨.
١٥٥- کەمال مەزهەر ئەحمەد (دکتۆر)، گۆڤاری هاوار و کوردی عێراق، گۆڤاری بەیان، ژ ١٨٣، ١٩٩٩، ل ٤.
١٥٦- کاوە بەیات، شۆڕشا کوردێن تورکیا و کارتێکرنا وێ ل سەر پەیوەندیێن دەرڤەیێن ئێرانی ١٩٢٨ - ١٩٣٠، وەرگێڕانی لە فارسی موسەدەق تۆڤی، گۆڤاری مەتین، ژ (٧٧ - ٧٨)، ١٩٩٨.
١٥٧- محەمەد بەکر، کوڤارا هاوارێ (کۆکردنەوە) لە ژ (١ - ٩)، ستۆکهۆلم - سوید، ١٩٨٧.
١٥٨- مستەفا نەریمان، پەیوەندی نێوان ئەسیری و جگەرخوێن، گۆڤاری بەیان، ژ ١٣١، ١٩٨٧، ل ١٤.

١٥٩- موسەدەق توفی، ئالایێ کوردستانێ د دیرۆکێ دا، گۆڤاری پێشمەرگە، ژ ١٥، ١٩٩٩، ل ٢٧.

١٦٠- موسەدەق توفی، کوڤارا هاوار و شۆرشا رۆشنبیری، گۆڤاری دهۆک، ژ ٩، ٢٠٠٠، ل ٢٠.

ب- عەرەبی:

١٦١- عزالدين مصطفى رسول (الدكتور)، آراء في القصة الكردية، مجلة الاقلام، العددان (٢، ٣)، ١٩٨٤، ص ١١٢.

ج- فرەنسی:

١٦٢- Ghilan, Les Kurdes et L’inasion ottomane, Revue du Monde Musulman, Mai, N. 5, p. 7.

سێیەم: رۆژنامە

أ/ کوردی:

١٦٣- رۆژی کوردستان، قهرمانی کوردستانی حضرة اسماعیل اغا - سمکو، ژ ٨، ١٢٩١.

١٦٤- گۆران، ئەو کێشە برگەییانەی ئێستا باون، ژین، ژ ٢، ١٩٧١.

چوارەم: نامەی زانکۆیی

١٦٥- محەمەد دلێر ئەمین محەمەد، رۆڵی گۆڤاری گەلاوێژ لە گەشەسەندن و پێشخستنی ئەدەبی کوردیدا، نامەی ماجستێر، کۆلیجی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٨٩.

پێنجەم: فەرهەنگ

١٦٦- علي سيدو الگوراني، القاموس الكوردي الحديث (كردي - عربي)، ط ٢، شركة الشرق الاوسط للطباعة، عمان، الاردن، ١٩٨٥.

ناوەرۆک

پێشەکی 5

دەروازە 7

چی دەربارەی گۆڤاری هاوار نووسراوە 14

کۆکردنەوە و ساغ کردنەوە و بڵاوکردنەوەی هاوار 16

بەشی یەکەم بارودۆخی سیاسی و ئابووری و رۆشنبیریی کوردستان لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانییەوە تا سەردەمی گۆڤاری هاوار

یەکەم: باری سیاسی 19

١- شۆڕشی شێخ مەحموودی بەرزنجی 20

٢- شۆڕشی مەلاتیە 25

٣- شۆڕشی سمکۆی شکاک 29

٤- شۆڕشی شێخ سەعید 32

٥- شۆڕشی ئارارات 34

٦- راپەڕینی بارزان (١٩٣١ - ١٩٣٢) 36

٧- شۆڕشی دێرسیم 37

دووەم: باری ئابووری 38

سێیەم: باری رۆشنبیری 40

ا/ رۆژنامەکان: 43

ب/گۆڤارەکان: 48

بەشی دووەم شیعر لە گۆڤاری هاواردا

شیعر لە گۆڤاری هاواردا 52

یەکەم: روخسار 53

کێشی عەرووزی 54

* کێشی هەزەج 54

* کێشی رەمەل 57

* کێشی ڕەجەز 59
* کێشی بەسیت 60
* کێشی موزاریع 60
* کێشی بڕگەیی 61
١- کێشی حەوت بڕگەیی (٤+٣) 62
٢- کێشی هەشت بڕگەیی (٤+٤) 62
٣- کێشی دە بڕگەیی (٥+٥) 63
٤- کێشی یازدە بڕگەیی (٤+٤+٣) 64
٥- کێشی دوازدە بڕگەیی (٤+٤+٤) 64
٦- کێشی چواردە بڕگەیی (٤+٣+٤+٣) 64
کێشی ئازاد 65
سەروا: 65
١- سەروای ستوونی، (یەکێتی سەروا) 66
٢- مەسنەوی 66
٣- سێیینە 67
٤- چوارین 68
٥- پێنجینە 70
٦- شەشینە 72
٧- مووەششەح 73
زمانی شیعر 74
دووەم: ناوەڕۆکی شیعری گۆڤاری هاوار 77
شیعری نیشتمانی و نەتەوەیی 77
ا- ئالا 80
ب- شەهیدان 81
ج- زمان 82
د- ئەنجومەنی نەتەوان 83
شیعری کۆمەڵایەتی 83
ا- جیاوازی چینایەتی 84

ب- بێگانەپەرستی 85
شیعری دڵداری 85
شیعری شیوەن 86
شیعری وەسف و ستایش 87
چیرۆکی شیعری 89
نامەی شیعری 91
شیعری عەرەبی 93

بەشی سێیەم پەخشان لە گۆڤاری هاواردا

پەخشان لە گۆڤاری هاواردا 95
یەکەم: وتار 97
وتاری ئەدەبی و هونەری 98
وتاری زانستی 99
وتاری کۆمەڵایەتی 100
وتاری سیاسی 101
وتاری مێژوویی 102
وتاری زمانەوانی 103
وتاری وەسفی 105
وتاری شیوەن 107
دووەم: ژینامە 108
سێیەم: نامە 109
- نامەی گشتی و نامەی تایبەتی 110
چوارەم: دراما 111
پێنجەم: چیرۆکی کوردی لە گۆڤاری هاواردا 113
- ناوەڕۆکی چیرۆکەکانی هاوار 115
- تەکنیک و زمانی چیرۆک 121

بەشی چوارەم بابەتەکانی تری ئەدەب لە گۆڤاری هاواردا

- ئەدەبی منداڵان 124

– لێکۆڵینەوەی ئەدەبی 129
– وەرگێڕانی ئەدەبی 134
– ئەدەبی فۆلکلۆری 141

ئەنجام: 147

لیستی سەرچاوەکان 150

ڕێنووسی یەکگرتووی کوردی

تکا لەو نووسەرە بەڕێزانە دەکەین کە بەرهەمەکانیان بۆ دەزگاکەمان دەنێرن، ڕەچاوی ئەم ڕێنووسەی خوارەوە بکەن کە پەسندکراوی کۆڕی زانیاری کوردستانە

یەکەم: گیروگرفتی پیتی (و).

نیشانەی (و) لە زمانی کوردیدا بە شێوەی خوارەوە دەنووسرێ:

١- پیتی (و)ی کورت، واتە (و)ی بزوێنی کورت (و: u)

بۆ نموونە: **کورد. کورت. کوشت.**

Kurd. Kurt. Kufit

٢- پیتی (وو)ی درێژ، واتە (وو)ی بزوێنی درێژ (وو: û)

بۆ نموونە: **سوور. چوو. دوو.**

Sûr. Çû. Dû

٣- پیتی (و)ی کۆنسۆنانت (نەبزوێن). واتە (و: w)

بۆ نموونە: **ئاوایی. وەرە. هاوار. ئاو**

دەنگی (و) لێرەدا هەندێک جار لە زاراوی کرمانجیی سەروودا دەبێ بە دەنگی (ڤ)

Awayî (Avahî). were. Hawar. Av

٤- پیتی (ۆ)ی کراوە. واتە (ۆ: o)

بۆ نموونە: **دۆڵ. گۆڕ. نۆ.**

Dol. Gor. No.

دووەم: گیروگرفتی پیتی (و)ی سەرەتای وشە.

هەر وشەیەک بە پیتی (و) دەست پێ بکات بە یەک (و) دەنووسرێت.

بۆ نموونە: **وریا. وڵات. وشە. ورد.**

wirya. wilat. wifie. wird.

سێیەم: گیروگرفتی پیتی (ی):

نیشانەی (ی) لە زمانی کوردیدا بە شێوەی خوارەوەیە:

١- پیتی (ی)ی بزوێن. واتە (ی: î).

بۆ نموونە: **زەوی –** Zewî

٢- پیتی (ی)ی کۆنسۆنانت. واتە (ی: y)

بۆ نموونە: **یار –** yar

• **سەرنج ١**: پیتێکی (ی)ی بزوێنی فرە کورت هەیە کە لە نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی لاتینیدا نیشانەی (i)ی بۆ دانراوە وەک لە وشەکانی: من – Min ، کن – Kin ، ژن – jin. ئەم نیشانەیە لە نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبیدا نییە.

• **سەرنج ٢**: نیشانەکانی (ی)ی بزوێن و (ی)ی کۆنسۆنانت واتە (î) و (y) لە پیتی عەرەبیدا هەردووکیان هەمان نیشانەی (ی)یان هەیە بەڵام لە ڕاستیدا لە یەکتر جیاوازن و لە کاتی بە دوای یەکتر هاتنیاندا دەبێ هەردووکیان بنووسرێن.

وەک: **نییە. چییە. دیارییەکە. زەوییەکە.**

Nîye. Çîye. Dîyarîyeke. Zewîyeke

• **سەرنج ٣**: لە کاتی هاتنی سێ پیتی (ی) بە دوای یەکتردا وەک لە وشەکانی (**ئاواییییەکەمان**...) (**کۆتاییییەکەی**...) (**وەستاییییەکی**...) (**کۆتاییی بە کارەکە هێنا**) دەبێ بەسەر یەکەوە بنووسرێن، واتە سێ (ی) بە شێوەی (ییی) بە دوای یەکتردا دێن.

(Westayîyeki....) (Kotayîy be Kareke hêna)

چوارەم: گیروگرفتی پیتی (ڕ)ی گران، واتە (ڕ)ی نیشانەدار. ئەم پیتە لە هەر کوێیەکی وشەدا هات دەبێ بە نیشانەکەیەوە بنووسرێت. واتە لە سەرەتا و ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا هەر (ڕ)ی گرانی نیشانەدارە.

وەک: **ڕۆژ. بڕیار. کەڕ.**

پێنجەم: گیروگرفتی پیتی (و)ی بەیەکەوەبەستن (عطف):

پیتی (و)ی بەیەکەوەبەستن، بە شێوەیەکی جیاواز لە وشەی پێش خۆی و پاش خۆیەوە دەنووسرێت و مامەڵەیەکی سەربەخۆی لەگەڵدا دەکرێت.

بۆ نموونە: **من و تۆ. ئارەزوو و وریا.**

• **سەرنج**: لە هەندێک وشەی لێکدراودا پیتی (و)ی بەیەکەوە بەستن بووە بەشێک لە هەردوو وشە لێکدراوەکە و بە هەموویان وشەیەکی سەربەخۆیان دروست کردووە.

وەک: **کاروبار. دەنگوباس. ئەلفوبێ. هاتوچۆ.**

لەم بارانەدا مامەڵەی سەربەخۆ لەگەڵ پیتی (و)ی بەیەکەوە بەستندا ناکرێت و وشەکە هەمووی بەسەریەکەوە دەنووسرێت وەک لە نموونەکاندا پێشانمان دا.

شەشەم: وشەی ناسادە چ ناو بێ یان زاراوە دەبێ بەسەریەکەوە وەکو یەک وشە دەنووسرێن. وەک:

ناو: **چەمچەماڵ. بێکەس. دڵشاد. زوورگەزراو. بێخاڵ. ناڵپارێز. میاندواو. کانیکەوە. سپیگرە.**

زاراوە: **ڕێنووس. ڕێپێوان. دەسبەجێ. جێبەجێ. نیشتمانپەروەر. دەستنووس. دەسبازی. وڵاتپارێز. ئازادیخواز. دووشەممە. سێشەممە. پێنجشەممە. یەکسەر. ڕاستەوخۆ. یەکشەوە** (مانگی یەکشەوە).

حەوتەم: پیتی (ت) لە کۆتای کار (فرمان)دا دەشێ بنووسرێت و دەشێ نەشنووسرێت.

وەک: **دێت و دەڕوات** (یان) **دێ و دەڕوا.**

هەشتەم: نیسبەت لە زمانی کوردیدا زۆربەی جار بەهۆی پیتی (ی) لە کۆتای ناودا دەکرێت.

وەک: **پێنجوینی. هەولێری.دهۆکی. شێخانی.**

هەروەها ئەم نموونانەی خوارەوە:

ئەحمەدئاوا: **ئەحمەد ئاوایی**

یارمجە: **یارمجەیی.**

تووزخورماتوو: **تووزخورماتوویی.**

شنۆ: **شنۆیی.**

ئاکرێ: **ئاکرێیی** (یان) **ئاکرەیی.**

لادێ: **لادێیی.**

• **سەرنج**: ئەو ناوانەی خۆیان بە پیتی (ی) تەواو دەبن پێویست ناکات (ی)ی نیسبەتیان بخرێتە پاڵ. وەک:

سلێمانی: **کامەران سلێمانی.**

کانیماسی: **حاجی حوسێن کانیماسی.**

ئامێدی: **ئازاد ئامێدی.**

نۆیەم: هەر وشەیەکی بیانی چ هاتبێتە ناو زمانی کوردییەوە، یان هەر ناو و وشەیەکی تر کە لە نووسینی کوردیدا دێتە پێشەوە، دەبێ بەڕێنووسی کوردی بنووسرێت.

وەک: **ئەڵڵا. قەڵەم. ئەکبەر. قاهیرە. ئۆتۆمۆبیل. دۆستۆیڤسکی.**

دەیەم: ئامرازی (تر، ترین) کە بۆ بەراورد بەکاردێن دەبێ بەوشەکانی پێش خۆیانەوە بلکێنرێن. وەک:

جوان: جوانتر – جوانترین.

خاو: خاوتر – خاوترین.

• **سەرنج**: ئەم ئامرازەی (تر) جیاوازە لە وشەی (تر) کە بەواتەی (دی، دیکە) دێت. ئەمەی دوایی دەبێ بە جیاواز لە وشەی پێش خۆی دەنووسرێت.

وەک: **ماڵێکی تر، چیی ترم ناوێ.**

یازدەیەم: جێناوی نیشانەی وەک: ئەم. ئەو. ئەڤ.

ئەم جێناوانە ئەگەر ئاوەڵکاری (کات – یان – شوێن)یان بەدوادا هات پێیانەوە دەلکێن و دەبن بە یەک وشەی سەربەخۆ.

وەک: **ئەمشەو. ئەمڕۆ. ئەڤسال. ئەمجارە. ئەمبەر و ئەوبەر. ئەڤرۆ.**

دوازدەیەم: نیشانەکانی نەناسراوی وەک (...یەک، ...ێک، ...ەک) بە شێوەی خوارەوە دەچنە سەر وشەکانی پێش خۆیان:

١– ئەگەر وشەکان بە پیتە بزوێنەکانی (ا، ی، ە، ێ) تەواو بووبن ئەوا نیشانەی (...یەک)یان دەخرێتە

پاڵ. وەک:

چیا: چیایەک.

زەوی: زەوییەک.

وێنە: وێنەیەک.

دێ: دێیەک.

٢- ئەگەر وشەکان بە پیتە بزوێنی (وو) یان هەر پیتێکی دەنگدار (نەبزوێن: کۆنسۆنانت) تەواو بووبن ئەوا نیشانەی (ێک - لە کرمانجیی خواروو) و نیشانەی (ەک)یان لە کرمانجیی سەروودا دەچێتە سەر.

خانوو: خانووێک، خانووەک

گوند: گوندێک (کرمانجیی خواروو)، **گوندەک** (کرمانجیی سەروو).

ژن: ژنێک (کرمانجیی خواروو)، **ژنەک** (کرمانجیی سەروو).

سێزدەیەم: گیروگرفتی پاشگرەکانی (دا. ڕا. وە. ەوە)

ئەم پاشگرانە بە وشەکانی پێش خۆیانەوە دەلکێنرێن. وەک:

دا: **لە دڵدا** (هەر برینێ کە لە دڵدا هەیە سارێژی کەن). (خەمێکم لە دڵدایە).

ڕا: **لە ئامێدیرا** (لە وێرا بەپێ هاتووین). (لە خۆرا دڵی گۆڕاوە).

وە: لە چوارچراوە (لە وێوە هاتووین).

ەوە: بە ماڵەوە (بە ماڵەوە ڕۆیشتین).

(جارێکی تر نووسیمەوە). (خانووەکەم کڕییەوە).

• **سەرنج:** پاشگری (دا) جیایە لە وشەی (دا) کە فرمانە و چاوگەکەی (دان)ە.

وەک: **تیرێکی لە دڵی دا. تیرێکی لە دڵی داوم.** ئەم (دا)یەی فرمان بەجیا دەنووسرێ.

چواردەیەم: گیروگرفتی پێشگرەکانی (هەڵ. دا. ڕا. وەر. دەر)

١- ئەم پێشگرانە کاتێ دەچنە سەر چاوگ یان فرمان یان هەر حاڵەتێکی تر، پێیانەوە دەلکێن بەمەرجێ جێناوی لکاو نەکەوتبێتە نێوان پێشگر و وشەکەی دوای خۆی. وەک:

* چاوگ:

هەڵ: هەڵکردن. هەڵگرتن. هەڵکورمان. هەڵکێشان.

دا: دابڕان. داخستن. داڕمان. داکردن.

ڕا: ڕاگرتن. ڕاکێشان. ڕاپەرین.

وەر: وەرگرتن. وەرسووڕان.

دەر: دەرکردن. دەرهێنان.

* فرمان:

هەڵ: هەڵگرە. هەڵمەخە. هەڵکشێ.

دا: دانێ. دامەبڕە.

ڕا: ڕاکێشە. ڕامەپەڕێنە.

وەر: وەرگرە. وەرسووڕێنە.

دەر: دەربێنە. دەرخە.

* حاڵەتی تر. وەک:

هەڵکشاو. هەڵنەکشا. دانراو. ڕاپەڕیو. ڕانەپەڕیو. وەرگرتوو. وەرگرتە. دەرخراو. دەرکراو.

٢- ئەگەر جێناوی لکاو کەوتە نێوان پێشگر و فرمانەکەی دوای خۆی ئەوا بەجیا دەنووسرێن و جێناوەکە بە پێشگرەوە دەلکێنرێ.

هەڵ: هەڵم گرن. هەڵیان کەن. هەڵمان کێشن. هەڵمان مەواسن.

دا: دامان نەنایە. دایان خەن. دای برە.

ڕا: ڕایان دەگرین. ڕام کێشە. ڕام پەڕێنە. ڕاشیان پەڕێن.

وەر: وەرمان گرتایە. وەری نەگری. وەریان سووڕێنەوە.

دەر: دەریان پەڕاندین. دەری خە.

پازدەیەم: گیروگرفتی وشەی لێکدراو.

ئەگەر وشەی دووەم لە دۆخی فرماندا بوو، بەجیا دەنووسرێن:

ڕێک دەکەوین. پێکیان هێنایەوە. پێک نەهاتین. یەکیان نەگرتووە. دەستمان نەکەوت.

بەڵام ئەگەر وشەی دووەم لە دۆخی چاوگ یان حاڵەتی تردا بوو ئەوا هەردوو وشەکەوە بە یەکەوە دەلکێنرێن.

وەک: **ڕێککەوتن. پێکهاتن. یەکگرتن. دەسخستن. یەکگرتوو. دەسکەوتوو. پێکهاتە.**

شازدەیەم: ئامرازی (ش)ی تەئکید کەوتە هەر شوێنێکی وشەوە دەبێ بە بەشێک لە وشەکە و نابێ بە هۆی لەتبوونی وشەکە. وەک: **بشتەوێ ناتدەمێ. نەشخۆی.** گوتی دێم... **نەشهات. نەشمانگرتن. بشمانبەن.**